

ERMENİLERİN VE YABANCILARIN GÖZÜYLE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNUNA BİR BAKIŞ

Sabahattin ÖZEL*

Türkler, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bir çok gayrimüslim topluluğu yüzyıllarca yönettiler. Kuşkusuz bir milletin mükemmel bir yönetim yeteneğine sahip olmadan bunu başarabilmesi olası değildir. Böyle bir başarıya ne Ermenilerin, ne de diğer gayrimüslim toplumların tarihlerinde rastlanmaktadır. Diğer taraftan Türkler ve onların yönetimindeki unsurlar bu süre içerisinde ortak bir tarih de oluşturdular. Yüzyılları içeren bu ortak tarihin sevinçli ve mutlu olduğu kadar, acılı ve hüznü günleri de oldu. Bunda Türklerin payı, diğerlerinden az olmadı. Buna karşın Türkler dünyada en çok iftiralara uğramış milletlerin başında geldiler. Batıda haklarında asılsız ve aşağılayıcı efsaneler uyduruldu. İstanbul'un fethinden günümüze değin bir kurt ve kuzu masalı anlatılageldi. Bu masalda kurt barbar Türkleri, kuzu ise masum Hıristiyanları simgeliyordu. İsviçre'de La Revue Politique International'i yöneten Dr. Felix Valyi, bu konuda batı kamuoyunu ilk yanıltan ve Müslüman düşmanlığının temelini atanların Bizanslı tarihçiler ve efsaneciler olduklarını, bunları mağlupların galiplerden intikam almak ve onları küçük düşürerek sevinmek için uydurduklarını kaydetmektedir¹. Biz bu makalemizde batıda Osmanlı Devleti ve Türklük hakkında oluşmuş bu haksız önyargılar² çerçevesinde Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni

* Prof. Dr., İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

¹ Felix Valyi, İslamiyet Aleminde Dini ve Siyasi İnkılap, Ayın Tarihi, sayı: 24, Ankara 1926, s. 1087-1088.

² Bu konuda Redhouse'ın şu sözleri oldukça çarpıcıdır: "... Bütün Avrupa'nın Türklere gösterdikleri haksızlık yüzümü kızartıyor. Bu haksızlık kısmen cehaletten, ama daha çok dini taassup-tan ileri geliyor." bkz. Ali İhsan Gencer, Redhouse'ın Türkçe Lügatı Hakkında Mektubu, İlmi Araştırmalar 6, İstanbul 1998, s 336.

sorununu ele alacağız. Bunu yaparken salt Ermenilerin ve yabancıların tanıklıklarına, değerlendirmelerine başvurmayla özen göstereceğiz.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Ermenileri Bizans karşısında mağlup ve mahkum bir konumda bulmuşlardı. Ermeni seyyah Simeon, Bizans döneminde İstanbul'da sadece 80 hane Ermeni'nin yaşadığını, Ermenilerin değil kente yerleşmek, tüccar olarak girmelerinin bile mümkün olmadığını aktarmaktadır³. Fetihle İstanbul'un kapıları Türklerle birlikte Ermenilere de açılmış, birçok eyaletlerden davet edilen Ermeniler muhtelif semtlere yerleştirilmişlerdi⁴. Ayrıca Rumlardan alınan iki kilise kendilerine verilmişti⁵. Diğer taraftan birlikte yaşam iki millet arasında karşılıklı güven, inanç farklılıkları dışında tam bir kaynaşma ve benzeşmeye yol açmıştı. Bu bağlamda Türkçe Ermenilerin birinci dili haline gelmişti. Daha XVII. yüzyılın başlarında Kayseri'deki 500, Afyon'daki 60 hane Ermeni, Konya ve diğer yerlerdeki soydaşları gibi Ermenice bilmiyor, Türkçe konuşuyorlardı⁶. 1835 yılında genç bir subayken İstanbul'a gelen Prusyalı Mareşal Moltke Türklerin Müslüman ve Hıristiyan olarak ikiye ayrıldıklarını, Hıristiyan Türklere Ermeni dendiğini yazmaktadır⁷. Yine Ermeni Seyyah Simeon'un gerek Türkler, gerekse Türk-Ermeni ve Türk-Rum ilişkileri hakkındaki değerlendirmeleri oldukça aydınlatıcıdır. O'na göre Türkler çok hayırsever bir millettirler. Su kaplarını omuzlarına alarak veya eşeklere yükleyerek "*Allah aşkına sebil suyu için*" diye bağırarak, gavuru, yahudiye ayırdetmeden herkese su vermektedirler⁸. Simeon Malatya civarında bir kilisesi, 30 hane Ermenisi olan bir köyden söz ederken, buradaki Türklerin çok iyi ve insan sever olduklarını, Er-

³ Simeon, Tarihte Ermeniler 1608-1619, çev. Hrand D. Andreasyan, 2. basım, İstanbul 1999, s. 32, 141-142.

⁴ Fatih Sultan Mehmet'in Bursa Piskoposu Ovağim'i patrik seçip, Rum Patriğine tanınan tüm imtiyazları tanıdığına (bkz. Mithat Sertoğlu, Türk-Ermeni Dostluğu, Ermeni Türk Düşmanlığına Nasıl Dönüştü? İstiklal Harbinin Esasları, Kazım Karabekir Paşa'nın Hatıratı, İstanbul 1981, s. 25-26), Gedik Ahmet Paşa'nın 1475'te Kırım ve Kefe'den 40.000 Ermeni getirip Edirnekapı Balat arasında, Gedikpaşa'da iskan ettiğine, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde 40.000 Ermeniye Samatya taraflarına yerleştirdiğine dair bkz. Osman Ergin, Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler, İstanbul 1937, s. 72.

⁵ Samatya'daki Surp Georg, Balat'ta Surp Hireşdagabet.

⁶ Simeon, *a.g.e.*, s. 254, 259.

⁷ İkdam Gazetesi, 24 Haziran 1918. Bu konuda ayrıca bkz. Feldmareşal Helmuth von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1999, s. 43, 49. Yunus Nadi, Ankara'daki Katolik Ermenileri Hıristiyan Türkler olarak nitelendirmiş (bkz. Nurettin Gülmez, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara 1999, s. 263), Kazım Karabekir de Ermeni ailelerinin örtünme vesair yönleriyle Müslümanlara benzediklerini kaydetmiştir (bkz. İstiklal Harbimiz, 2.baskı, İstanbul 1969, s. 348).

⁸ Simeon, *a.g.e.*, s. 33.

menileri çok sevdiklerini, onlara gavur değil, İsevi veya İsa Kuli dediklerini aktarmakta⁹, buna karşılık Rumların eskiden beri Ermeni düşmanı olduklarını, atalarının başına büyük felaketler getirdiklerini, özellikle ada Rumlarının Ermeni görünce yere tükürüp köpek anlamında “işkil” (skil) sözcüğünü kullandıklarını, bir Ermeninin yemek yediği kaplarını çok değerli olsa da hemen kırdıklarını kaydetmektedir. Felix Valyi, Fatih’in Hristiyanlara fethin ardından Avrupa’da henüz meçhul olan vicdan ve inanç özgürlüğü tanıdığını, İslamiyette hoşgörünün Hristiyanlıktan en az iki yüzyıl önce gerçekleştiğini, Ermenilerin din ve kültürlerini koruyabilmelerini Türklere borçlu olduklarını ifade etmektedir¹⁰. O’na göre Türkiye kendi ülkelerinde takibat ve zulme uğramış Hristiyan ve diğer din mensuplarının sığınağı olmuştur. Bu kapsamda XV. yüzyıl sonlarında Museviler, Macaristan ve Transilvanya’nın Kalvenistleri, yine Transilvanya’nın Üniteryen Hristiyanları mutaassıp Habsburgların eline düşmektense, Türk yönetimini seçmişlerdi. XVII.yüzyılda Silezya Protestanları Türk yönetimine girmişler, Eski Müminler mezhebinden Rus Kazakları resmi Rus kilisesinin baskısı üzerine 1736’da Türkiye’ye göç etmişlerdi¹¹. Arjantinli tarihçi ve diplomat Jorge Blanco Villalta, Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin İstanbul’un fethinden beri kendi kendilerini yönettiklerini, bu liberal uygulamanın Türkiye’ye felaket getirdiğini, Türklerin, Hristiyanların iddia ettikleri gibi barbar ve mutaassıp dinciler olarak gayrimüslimleri kendi dinlerine geçmeye zorlamaları halinde sonucun farklı olacağını ileri sürmektedir¹². Şeyh Müşir Hüseyin Kıdwai, Osmanlıların fethettikleri ülkelerin halklarına dini hoşgörü gösterdiklerini, asıl eleştirilmesi gerekenin kendi milliyet, kültür ve düşüncelerini kabule zorlamamaları, onların kendi gelenek ve kültürlerini geliştirmelerini engellemeleri olduğunu söylemekte, bu hoşgörünün boyutlarına ışık tutmak üzere şu örneği vermektedir: “Osmanlı Hükümetinin resmi hastanesinde ayrı ayrı mezheplere göre tesis olunmuş iki kilise görmüştüm. Halbuki orada ancak bir cami vardı”¹³.

⁹ A.g.e., s. 146.

¹⁰ Felix Valyi, a.g.e., Ayın Tarihi, no: 27, Ankara 1926, s. 1315.

¹¹ Felix Valyi, a.g.e., Ayın Tarihi, no: 25, Ankara 1926, s. 1155.

¹² Jorge Blanco Villalta, Atatürk, çev. Fatih Özsu, Ankara 1982, s. 159. Cevdet Paşa Müslüman olmak isteyen bir Alman bilgine yazdığı mektubunda Yavuz Sultan Selim’in Rumeli Hristiyanlarını çok kalabalık oldukları gerekçesiyle zorla müslüman yapmak istediğini, Şeyhülislam Ali Cemal Efendi’nin bunun İslamiyete aykırı olduğunu söyleyerek kendisini bu fikrinden vazgeçirdiğini bildirmiştir, bkz. Falih Rıfkı Atay, Atatürk Ne İdi, İstanbul 1980, s. 59-60.

¹³ Şeyh Müşir Hüseyin Kıdwai, Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı’nın Çöküşü, sadeleştiren Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1991, s. 51-52.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilere verilmiş haklar, dünyanın hiçbir yerinde mutlakiyetle yönetilen bir devletin kendi azınlığına tanıyabileceği türden değildi. 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi ve 400 üyeli genel meclis, Ermenileri adeta anayasalı, kendi kendilerini yöneten bir azınlık cumhuriyeti konumuna getirmişti. Hatta Ermeniler çoğunluğun sahip olmadığı haklar da elde etmişlerdi. Örneğin 800 haneli bir Müslüman kasabasında beş, hatta iki hane Ermeni olsa, her ne olursa olsun idare meclisinde bir Ermeni üye bulundurulması zorunluydu. Yine Ermenilerin Meclis-i Mebusan ve belediye seçimlerinde Türkten bir farkı olmaksızın seçme ve seçilme haklarına sahip olmaları yasa gereğiydi. Nitekim Artin Paşa'nın ifadesine göre Ermeniler kendilerine tanınan bu özel statüden dolayı İstanbul'da Beykoz çayırında şükranlarının bir ifadesi olarak kutlamalar gerçekleştirmişlerdi¹⁴. Ayrıca Kafkasyalı Ermenileri mukadderatlarını tamamen Ruslara bıraktıkları için eleştirmişler, onlara kendi refah ve gelişmelerini örnek göstermişlerdi. 1867'de Mıgırdıç Dadyan, *Revue de Damond*'daki makalesinde Ermenilerin kavuştuğu gelişme ve ilerlemeyi dile getirmiş ve bunun için Osmanlı Hükümetine teşekkür etmişti¹⁵.

Yine bu bağlamda Ermeni mebusların Meclis-i Mebusan'da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı münasebetiyle dile getirdikleri görüşleri, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki konumlarını büyük bir açık yüreklilikle ortaya koymaktadır. Halep Mebusu Manuk Efendi Ermenilerin 500 yıldır Osmanlı Devleti'nin kanatları altında istedikleri haklara kavuştuklarını, bazı eyaletlerde baş gösteren sorunların da arzuladıkları doğrultuda çözüldüğünü, Hıristiyanlardan mal ve can olarak istenecek hizmeti sunmaya hazır olduklarını bildirdi¹⁶. Suriye Mebusu Nufel Bey, şimdiye kadar İslam devletlerinden adalet ve merhametten başka bir şey görmediklerini, özellikle Osmanlı Devleti'nden büyük iyilikler ve sevgi gördüklerini söyledi. Hıristiyanların İslam toprağında yaşamaya devam etmelerini, onların rahat ve huzur içinde olmalarıyla açıkladı. Aksi halde yanı başların da deniz olduğunu, Avrupa'ya, Atina'ya gidebileceklerini, gitmemiş olmalarını Osmanlı yönetiminden memnun olduklarının açık kanıtı olarak gösterdi. Hıristiyanların İslam devletinde rahat yaşadıklarını, hem de bazı yönleriyle Müslümanlardan da daha rahat olduklarını tarihin doğruladığını belirtti¹⁷. Ayrıca Rus-

¹⁴ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid, 2.baskı, İstanbul 1990, s. 330.

¹⁵ Felix Valyi a.g.e., *Aydın Tarihi*, no: 27, s. 1319. Bu konuda Ermenilere tanınan diğer ayrıcalıklar ve ekonomik durumlarına ilişkin Fransız ulusal arşivindeki bir belgenin içeriği hakkında bkz. Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, 8.basım, İstanbul 2001, s. 143-144.

¹⁶ Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, c. 1-2, İstanbul 1939, s. 172.

¹⁷ A.g.e., s. 173-174.

ya'nın Osmanlı Ermenileri üzerinde oynadığı oyunu çok iyi gördüğünü "*Rusya ateş tutmak için bizi maşa olarak kullanmak istiyor*" sözleriyle ifade etti. Erzurum mebusu Hamzasb Efendi Osmanlı Devleti'nin Ermenilere 500 yılı aşkın süredir sağladığı güven ve korumanın tarif edilemeyeceğini söyledi¹⁸. Üstelik kendisinin 1828-1829 savaşı sırasında Ruslara kanarak Erzurum'dan göç eden 100.000 Ermeni den birinin oğlu olduğunu, babasının daha sonra Rusların hilelerini anlayıp Osmanlı Devletinin adaletine sığınarak geri döndüğünü vurguladı. Ayrıca bir Ermeni komitecinin ifadesine göre 1877-1878 savaşına katılan Müslümanlar evlerini daha çok Ermenilere emanet emişlerdi¹⁹. Bu da Ermeni sorununun baş göstermek üzere olduğu konjonktürde bile iki unsur arasında güven duygusunun yitirilmediğini göstermektedir.

Görüldüğü gibi bu tabloyla, hemen ardından Yeşilköy ve Berlin Antlaşmalarıyla bir Ermeni sorununun baş göstermesi büyük bir çelişki oluşturmaktadır. O halde sorunun Osmanlı Ermenilerinin özlem ve ihtiyaçlarından çok, büyük devletlerin emperyalist politikalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ermeni Profesör Tomayan Efendi 1913 yılında İngiltere'de yayımladığı bir makalesinde Ermeni sorununu Ermenilerin çıkarmadıklarını, Türkiye'nin bir çok sorunu gibi süfere meclislerinin masalarında ortaya atıldığını vurgulamıştır²⁰. Üstelik kendisi II. Abdülhamit devrinde komitelerle olan ilişkilerinden dolayı ölüm cezasına çarptırılmış, İngiltere kraliçesinin müdahalesiyle kurtulup İngiltere'ye yerleşmiş bir Osmanlı Ermenisiydi. Tomayan Efendi Emeni ıslahatı konusunun Acmiyazın Katogikosu ile Rusya Ermenilerinin Rus Hükümetine yaptıkları başvuruyla ortaya atıldığını, Türkiye Ermenilerinin bunda bir sorumluluğunun bulunmadığını, meşrutî bir rejimde kendi hükümet ve parlamentoları varken, Avrupa devletlerinin kapılarını çalamayacaklarını ileri sürmüştü. Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux da gerçekte hiç mevcut olmayan "Ermeni Sorunu"nu Yeşilköy ve Berlin Antlaşmalarının yapay olarak yarattığı görüşündedir²². Yine Rusya'nın Van Başkonsolosu General Mayewski'nin Rus Genelkurmayına sunduğu gizli raporda sorunun kaynağı çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir: "*Doğu Hıristiyanları ve kiliseleri Hıristiyanlığın esaslarını ve ananesini bir tarafa bırakarak din yerine milliyet propagandasını kendilerine iş edinmişlerdir. Batı diplomatları da kendi görüşlerine göre bu milliyet kavgasından pek gaddarane şekilde yararlanmaya kalkışmışlar, Ermenilerin milli hislerini tahrik ede-*

18 A.g.e., s. 174.

19 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 73.

20 Tanin Gazetesi, 19 Ocak 1914.

21 Mithat Sertoğlu, a.g.m., s. 33.

rek hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni meselesi yaratmışlardır”.

Bir Ermeni sorunu yaratmak ve bunu Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kullanmakta en ağırlıklı rolü Rusya’nın oynadığı ileri sürülebilir. Türk – Ermeni anlaşmazlığına yol açan olaylarda ilk ivmeyi Rusya’nın emperyalist yayılma girişimleri oluşturmuştur²². Gerçekte bir zamanlar Rusya’nın gözünde Ermeniler en kötü ve tehlikeli yaratıklardı. 1768-1774 savaşında İbrail ve İsmail kalelerini zaptettiklerinde bir ayırım yapmadan Ermenileri de katletmişlerdi²³. Kafkasya’daki Rus valilerinin Ermenileri tamamen yok etme girişimlerinde Türkiye onlar için bir sığınak olmuştu²⁴. Rus Çariçesi II. Katerina’nın (1762-1796) Kafkasya Ermenilerinin yardımını istemesi, buna karşılık Ermeni Başpiskoposu Josef Argotyan’ın bağımsız bir Ararat Krallığı projesini hazırlayıp çariçeye sunması Rus-Ermeni işbirliğinde bir dönüm noktası oluşturdu. XVIII. yüzyılda iki taraf arasında yapılan ilk görüşmelerin sonucunda şu kararlar alındı:

- 1- Ermeni Vilayetleri Rusya’nın himayesinde bir krallık oluşturacaktı.
- 2- Ermeniler Rusya’ya vergi verecek, savaşta askerle yardım edecekti.
- 3- Yeni Ermeni krallığı kendi yasalarıyla yönetilecekti.
- 4- Bir miktar Rus askeri halkın korunması ve ülke savunması için bir süre Ermenistan’da kalacaktı.
- 5- Ermenistan kralını seçme hakkı çariçeye ait olacaktı.
- 6- Krallığın başkenti Erivan veya Vagarşabat, bayrağı üç renkli olacaktı.
- 7- Rusya ve Ermenistan arasında bir ticaret muahednamesiyle, mâli bir itilafname imzalanacaktı²⁵.

Ermeniler bu vaatlerin uygulanması için boşuna beklediler. Ermeni gönüllülerine ihtiyaç duyulduğunda vaatlerde bulunmak, sıra vaatleri yerine getirmeye geldiğinde sağır olmak çarların mutad politikası haline gelmişti. Örneğin İran’a karşı Rus hizmetine giren Ermeni gönüllülerin komutasını üstlenen Astraklı katolikos Nerses, Çar I. Nikola’dan ödül olarak ancak resmi bir teşekkür elde edebilmişti. Diğer taraftan Acmiyazin Katogikosu çarlara karşı bağımsız ol-

²² Justin McCarthy, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü ve Yarını” konulu konferansı, İstanbul 28 Mayıs 2001, s. 15.

²³ P. L. İnciyan-H. D. Andreasyon, Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı: 2-3, ayrı basım, İstanbul 1974, s. 121.

²⁴ Felix Valyi, *a.g.e.*, Ayın Tarihi, no:27, s. 1316-1317.

²⁵ *A.g.e.*, s. 1317.

duğu sürece Türklerle Ermeniler arasında hiçbir sorun olmamıştı²⁶. Ancak 1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Acmiyazin'in Rusya'nın kontrolüne geçmesi bu durumu değiştirdi. Patrikhane, Acmiyazin'e bağlı olduğundan Ruslar Osmanlı Ermenileri üzerinde de etkili bir konum kazandılar. Nitekim daha önce belirttiğimiz üzere Ermeni Mebusu Hamzasb Efendi'nin bu savaşta Erzurum'dan 100000 Ermeninin Ruslara kanarak göçettiklerini ifade etmesi, Rusların Osmanlı Ermenileri üzerinde oyun oynamakta başarılı olduklarını göstermektedir. Oysa Ruslar bağımsızlık vaadinin yerine getirilmesini isteyen katolikos Nerses'in dinmeyen isteklerine karşı zor kullanmaktan geri kalmadılar. Herkes onun 1857'deki ölümünü, Ermenistan'ın bağımsızlık programını mezara göndermek için zehirlenmesi olarak değerlendirdi²⁷. 1876 yılında Ermeni yazarlarından Grikor Artezroni tarafından başlatılan bir Ermeni hareketi de Rusya'dan aynı karşılığı gördü.

Bununla beraber Ermeniler Çar II. Aleksandr'a hitaben hazırladıkları bir bildiriye Tiflis sarayında Grandük Nikola Nikolayeviç'e sundular. Bildiride Kafkas Dağlarının güneyindeki kardeş milletin imdadına yetişilmesini istediler. Çarın ve bütün Rusya'nın Türkiye'nin Hıristiyan uyrukları için besledikleri sevgi duygularını bildiklerini, milli durum ve koşullarının düzeltilmesi için bütün umutlarını din ve kan kardeşleri olan Ruslara ve Çara bağladıklarını bildirdiler. Oysa Rusya Ermenileri, Türkiye Ermenilerinin Türk yönetimine girmelerinden itibaren sahip oldukları hakların, özgürlük ve serbestinin onda birine bile sahip olmamışlar; Rusya da kanlarına ihtiyaç duymadıkça merhametsizce ezdiği Ermenilere hiçbir iyilikte bulunmamıştı²⁸. Ancak artık Acmiyazin'in etkisi, İstanbul Ermeni Patrikhanesine kadar uzanıyordu. Dolayısıyla Ermeniler Hersek ve Bulgaristan olayları nedeniyle İstanbul'da bir konferansın toplanacağını öğrenince harekete geçtiler. Ermeni Patriği Nerses İngiliz elçisi Henry Elliot'a konferansın ayaklanmış eyaletlere vereceği imtiyazların kendilerine de tanınması için Bâbüali'ye baskı yapmasını istedi. Elçinin konferansın amacının ayaklanma çıkan illerde sükunu sağlamak olduğunu belirtmesi üzerine, patrik Avrupa devletlerinin sempatisini çekmek için ayaklanmak gerekliyse bunu başlatmakta zorluk olmadığını bildirdi²⁹. Bununla beraber 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlangıcında Rusya'ya karşı tavır alan Osmanlı Ermenileri, savaşın sonunda gali-

26 *A.g.e.*, s. 1319.

27 *A.g.e.*, s. 1318.

28 *A.g.e.*, s. 1321.

29 Bu konuda İngiliz elçisinin bakanlığına gönderdiği 7 Aralık 1876 tarihli rapor için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 3.baskı, Ankara 1985, s. 83-84.

bin yardımıyla mağlubun sırtından çıkar sağlamanın çabası içine girdiler. Bu amaçla mütareke görüşmelerinin yapıldığı Edirne'ye bir kurul gönderdiler. Rus murahhaslardan eski İstanbul elçisi İgnatief Ermeni kuruluna Osmanlı topraklarında Ermenistan diye bir bölgenin mevcut olmadığını, Ermenilerin dağınık halde yaşadıklarını ileri sürerek Bulgarlara tanınan hakların kendilerine verilemeyeceğini bildirdi³⁰. Ruslar bağımsız bir Ermenistan yerine, Osmanlı İmparatorluğu içinde huzursuz bir Ermeni toplumunu yeğlemişler, böylece Yeşilköy Antlaşmasına bir ıslahat maddesinin konulmasıyla yetinmişlerdi. Ermeniler Berlin Kongresi'nde de bağımsızlık için çalıştılsa da ıslahat koşulu ötesinde yeni bir şey elde edemediler. Ermeni kurulu Berlin'den ayrılırken protestoda bulundu. Sakin bir millet olduklarından kendilerinin dinlenmediğini, bunun kendileri için bir ders olduğunu, derslerini öğrenmiş olarak geri döndüklerini bildirdiler³¹.

Ermeni sorununda önemli rolü olan bir diğer devlet de kuşkusuz İngiltere olmuştur. Bu rolü iyi anlayabilmek için İngiliz iç politikasında Osmanlı Devleti'ne yönelik farklı iki bakış açısını ortaya koymak gerekir. David Urquhart muhtemelen 1831 de İstanbul'a gelen İngiliz elçisi Sir Stratford Cannig'e refakat eden, 1832'ye kadar kalıp tekrar İngiltere'ye dönen ve Türkiye ve Türkler hakkında eserler vermiş bir İngilizdir. Kendisi 1830-1878 döneminde Avrupa devletlerinin Türkiye'nin içişlerine karışmamaları tezini savundu. D. Urquhart yaşama gücünden emin olduğu Türkiye'yi Avrupa devletler ailesinin mensubu sayıyordu. İçişlerine karışılmadığı takdirde devletler dengesinde yararlı ve müreffeh bir unsur oluşturacağı görüşündeydi. Türkiye böylece Asya'da batı uygarlığının öncüsü olmaktan ibaret tarihi görevini ifa ederek insanlık tarihinde pek görkemli bir rol oynayacaktı³². XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Disraeli ve Salisbury başbakanlığındaki muhafazakar hükümetler bu çizgide, Rusya'nın durdurulması için Türkiye'ye yardım etme eğilimindeki hükümetlerdi. Buna karşılık Richard Gobden'in 1856'da tesis ettiği görüş, Türkiye'nin Hıristiyanlık adına ve Rusya yararına parçalanmasını tavsiye ediyordu³³. İngiliz Liberal Partisi bu çizgiyi benimsemiş, Palmerston, Gladstone'dan Grey ve Asquith'e kadar bütün liberal hükümetler bu politikayı izlemişlerdi. 1880'de Gladstone'ın seçimleri kazanması İngilizleri Ermenilerin avukatı konumuna getirmişti³⁴. Kanımızca İn-

³⁰ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1984, s. 3.

³¹ Ki Young Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, Ankara 1998, s. 79.

³² Felix Valyi, a.g.e., Ayın Tarihi, no: 24, s. 1089.

³³ A.g.e., s. 1088.

³⁴ Ki Young Lee, a.g.e., s. 81.

giltere'nin bu tutumunda Alman tehdidi karşısında Rusyayla uzlaşma ihtiyacı en önemli etken olmuştur.

Fransa ve Amerika'nın bu sorundaki rolleri misyonerlik faaliyetleri yoluyla Ermenileri kazanmak ve böylece daha çok ekonomik çıkar sağlamak hedeflerine yönelik görünmektedir. Örneğin Beyrutlulardan vatan sevgisini silen Fransız papazlarının Yesuiye mektebiydi. Tarih öğretmeni Osmanlı Devleti-Yunanistan arasındaki Mora Savaşı konusunda Osmanlı ve Mısır filolarının batırılmasını anlattıktan sonra öğrencilere bu olayı alkışlamalarını emretmiş ve bunu üç kez tekrarlatmıştı³⁵. 1820'de İzmir'e ayak basan protestan Amerikan misyonerleri, Müslüman Türklerle Hıristiyan Ermeniler arasındaki ilk ayrılık tohumlarını ekmişlerdi. Merzifon'daki Amerikan Koleji, müdürünün ifadesiyle Rum ve Ermeni gençlerini din ve devlet düşmanı olarak eğitme misyonunu üstlenmişlerdi³⁶.

Rusya, Berlin Kongresi sonrasında bir taraftan Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukları Osmanlı Devleti topraklarına göçe zorlarken, diğer taraftan da din duygularını kışkırtmak suretiyle Osmanlı Ermenileri üzerinde oynamakta olduğu oyunlarını sürdürdü. 1881 de çoğunluğu Türk 70.000 Müslüman, 40.000 Laz Rus işgal bölgelerinden göçe zorlandı. 1900 yılına kadar 1.400.000 Türk ve Kafkasyalı Müslüman yerlerinden edilmiş, bu nüfusun üçte biri açlık, hastalık ve öldürülmek suretiyle yok edilmişti. Diğer taraftan da Osmanlı Anadolu'sundan Rusya'ya 125.000-150.000 Ermeni göç etmişti. Rus emperyalizmi sadece 1.500.000 insanı sürmek ve katletmekle kalmamış, etnik barışı da yok etmişti³⁷.

Aynı süreçte Hınçak ve Taşnak adlı ihtilalci Ermeni terör örgütlerinin Anadolu ve İstanbul'daki terör hareketleri ve provokasyonları, amaçladıkları gibi dünya Hıristiyan kamuoyunun dikkatini Osmanlı Ermenilerinin üzerine çekti. Bu örgütler Avrupa ve Amerika'yı "*Türkler Hıristiyanları kesiyor*" propagandasıyla heyecana düşürdüler. Oysa Rus Ermenisi olan ihtilalciler sadece Türk ve Müslümanları değil, Ermenileri de öldürmekten geri kalmamışlardı. Örneğin Rusların müdahalesine ve Küçük Asya'yı ele geçirmelerine zemin hazırlamak umudundaki bir Hınçak komitecisinin şu sözleri yorum getirmeyecek kadar açıktır: "*İmparatorluğun her yerinde örgütlenen Hınçak çeteleri Türkleri ve*

³⁵ Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Âliye Divân-ı Harb-ı Örfisi, yay. haz. Ayşe H. Aydın, 2. baskı, İstanbul 1993, s. 142.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, a.g.e., s. 82.

³⁷ Justin McCarthy, aynı konferans metni, s. 15.

Kürtleri öldürmek, köylerini yakmak için fırsat gözleyeceklerdir ve sonra da dağlara kaçacaklardır. Bunun üzerine kuduran Müslümanlar ayaklanarak savunmasız kalan Ermenilere saldıracaklar ve bunları öylesine bir canavarlıkla öldüreceklerdir ki Rusya –insanlık ve Hıristiyanlık uygarlığı adına- memleketi işgal etmek üzere ileriye atılacaktır”. Ermeni komiteci muhatabının bunun en insafsız ve şeytani bir plan olduğunu söylemesi üzerine şu cevabı verdi: “Şüphesiz size böyle görünmektedir. Fakat biz Ermeniler özgürlüğümüzü kazanmaya kesin kararlıyız. Avrupa, Bulgaristan’da yapılan korkunç şeylerle ilgilendi ve bu memleketi kurtardı. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanlarıyla yükselecek olan bizim sesimize de şüphesiz kulak verecektir”³⁸. Aynı dönem İngiliz diplomatlarının raporları da bu hususu doğrulamaktadır. İngiliz Büyükelçisi Sir P. Currie’nin 28 Mart 1894 tarihli yazısında şöyle denilmektedir: “Devrimcilerin ilk amacı kargaşalıklar çıkartmak ve üzerlerine insanlık dışı misillemeler çekerek bu yoldan devletlerin insanlık adına müdahalelerine yol açmaktır. İşte bu yüzden giriştikleri hareketler için Ermenilerin en kalabalık oldukları yerleri değil, fakat Ermeni nüfusa göre Müslüman unsurun ezici çoğunlukta oldukları yerleri seçmişlerdir”³⁹. Yine İngiltere’nin Erzurum Konsolosu M. Graves’in 28 Ocak 1895 günlü raporunda geniş açıklamaların ardından şu saptama yapılmaktadır: “...Üzülerek söylemek gerekir ki bu karışıklıklar ve kışkırtmalar durmamıştır. Sırf Ermenilerin öldürülmesine yol açmak için her yerde Müslümanlar kitle halinde öldürülmüştür. Bu karışıklıkları çıkartanlar bağlı buldukları komitelerin cinayet planları hazırlamakta oldukları Avrupa başkentlerinde hiç kınanmamışlardır.”⁴⁰. 1896 Van’daki Ermeni olayları sırasında mümkün olduğu kadar çok Ermeniye konsolosluk binasında saklayan Fransız konsolosu etrafta ne olup bittiğini anlamak için terasa çıktığında, arkasından gelen iki kurşun başının kenarından tiz bir sesle geçip gitmişti. Arkasına dönünce komşu evin penceresinden kendisine nişan almış durumdaki bir Ermeniye farketti. Yakalanıp sorgulandığında saldırgan şu cevabı vermişti: “Bunu Türkler suçlansın ve konsolosun ölümünden sonra Fransızlar onlara karşı ayaklansın diye yaptım”⁴¹. Rus Generali Mayewski 1895-1896 yıllarında Ermeni komitelerinin ektiği fesat tohumlarının yöre halkı arasında yarattığı güvensizlikten dolayı hiçbir islahatın buralarda yaşa-

³⁸ Bu konuda Dr. Hamlin’in 23 Aralık 1893 tarihli Boston Congregationalist Journal’de yayımlanan mektubu için bkz. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (B.T.T.D), sayı: 32, İstanbul 1970, s. 47.

³⁹ Aynı yer.

⁴⁰ Aynı yer.

⁴¹ Pierre Loti, Türkler Üzerine Makaleler, çev. Betil Önuçak, İstanbul 1995, s. 59.

yamayacağını, doğuda Hıristiyanların, özellikle kiliselerin Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakıp halk arasında propagandacılığı başlıca görevleri saydıklarını kaydetmiştir. İngiltere'nin Van konsolosu Mr. Williams genellikle basında çıkan Ermeni sorunlarına ait yazıların gerçeğe yakın olmadığını, hepsinin yalan olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Dr. Regnault'la birlikte Ermeni ihtilalcilerin oluşturduğu müstahkem mevkiye yaptıkları ziyaret esnasında gördüklerinden utanmış olduğunu söyleyince, ihtilalciler İran'dan kuvvet gelinceye kadar on gün bekleyecekleri cevabını vermişlerdi. İhtilalcilerin komutanları arasında Bulgar ve Rus Ermenileri de vardı. Bunların sayısı 15-16 kadardı. İhtilalcilerin sayısı 600'ü aşmıyordu.

Konsolos Williams bu durum karşısında hükümetin zor durumda olduğunu, asiler kaçtığı için onları tevkif bile edemediğini, ancak aldığı önlemler sayesinde Van Ermenilerinin katledilmekten kurtulduklarını kaydettikten sonra, basında Van katliamı adıyla çıkan haberin esasının bu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Anadolu'nun diğer kısımlarında başgösteren olaylar hakkında Van olaylarının iyi bir ölçü olabileceğini vurgulamıştır. Ona göre Türkler, Anadolu'da sakin kavimlerden yalnız Müslümanların değil, diğer sakinlerin de en iyi unsurudur. Rus ve Avrupa basınının aleyhlerinde yazdıkları iftiralara hiçbir surette layık değildirler⁴². Bu gerçek Fransız elçilerinden Cambon'un 1890 ve 1897 tarihli sarı kitapta neşredilen raporunda da doğrulanmaktadır. Oysa düzenlenen provokasyonlar Avrupa başkentlerinde kınanmak bir yana, aksine Ermeni kıyımı propagandalarına yol açmaktaydı. Buna karşılık durumun farkında olanlar bunun asılsızlığına dikkat çekmekten geri kalmamışlardı. 14 Aralık 1894 tarihli Rus Novia Vremia gazetesinde İngiltere'nin Ermeni sorunu bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karıştığı, Ermenilere karşı yapıldığı ileri sürülen suçlamaların abartılı ve şüpheyle karşılanacak nitelikte oldukları ifade edilmiş, 19 Aralık 1894 tarihli Fransız Journal des Debats'da aynı paralelde bir yazı yer almıştı⁴³. Yine 16 Mayıs 1895'te Paris'te Georges Buisson'un verdiği konferansta İngiltere'nin ortaya attığı Ermeni katliamı iftiralarının Ermeni komitelerince abartılmış söylentiler olduğu dile getirilmiş, Osmanlı limanlarını ziyaret eden bir Amerikan filosu komutanının 21 Mayıs 1895 tarihli raporunda, Ermeni mezâlimi hakkında hiçbir belge olmadığı, bunların bir rivayetten ibaret olduğu belirtilmişti⁴⁴. Ayrıca ikinci Ermeni olayı üzerine İstanbul'a Amerikan Senatosu üyesi ve bir müs-

⁴² Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, İstanbul 1337, s. 7-8.

⁴³ Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul 2001, s. 24.

⁴⁴ A.g.e., s. 29-30.

teşrikten oluşan bir kurul geldi. Beraberlerinde bir Amerikalı gazeteci de bulunuyordu. Görevleri Ermeni olaylarını inceleyerek durumu kendi kamuoylarına duyurmaktı. Yaptıkları incelemeler sonucunda Amerika'daki söylentilerin asılsızlığına dair bir rapor düzenlediler. Rapor o zaman yayımlanmıştı⁴⁵. Gazeteciler bu raporda, kiliselerde halkın serbestçe ibadet ettiğini gördüklerini, adliyede yargı usullerini ise hayretle karşıladıklarını belirtmişlerdi. Cinayet davası duruşmasını izlerken, yargıçlardan ikisinin Hıristiyan ve birinin Ermeni olmasına şaşırılmışlardı. Ermeni komiteciler ayrıca Osmanlı Devletine sadık kalan Ermenilere hayat hakkı tanımamışlar, 9 Temmuz 1895'te Rusçuk Ermeni komitesi başkanırken devlete sığınan Mıgırdıç Tütüncüyan'ı, 24 Eylül 1895'te Ermeni avukat Artin Dirserkisyan'ı öldürmüşlerdi⁴⁶. Ermeni komitecileri Osmanlı Devleti'nde ne ıslahat, ne de asayişin sağlanmasını istemiyorlardı. Çünkü bunlar gerçekleşirse kendi varlık sebepleri kalmıyordu. 1902 yılında Ermenilerin Türkiye'de 803 okul, 2.088 öğretmen, 59.513 erkek ve 27.713 kız öğrencileri bulunuyordu⁴⁷. Aynı yıllarda Ermeniler arasında özellikle Amerika'ya yönelik bir göç hareketi başlamıştı. Göç edenler içinde sefil olanlar olduğu gibi, işgüç ve mevki sahibi olup ülkelerini imar etmek üzere dönenler de vardı⁴⁸.

II. Meşrutiyetin ilanı Ermenileri hem sevindirmiş, hem de cüretlendirmişti. Rusya Duma Ermeni mebuslarından Seferyan tarafından çekilen 16 Aralık 1908 tarihli tebrik telgrafında Ermeni milletinin daima Osmanlı Devleti'nin yenileşmesini içtenlikle istediğini, bunun için çalıştığını belirtmiş, bütün milletlerin özgürlük, eşitlik ve kardeşliği doğrultusunda hareket eden Osmanlı Devleti'nin yaşaması dileğinde bulunmuştu⁴⁹. Ermeni komiteleri artık Osmanlı Devleti'nde de legal bir statü kazanmışlardı. Adapazarı'ndan İttihat ve Terakki ve Taşnaksütyun Cemiyetlerinin müştereken bir kutlama telgrafi çektikleri meclisin 9 (22) Aralık 1908 tarihli oturumunda belirtilmişti⁵⁰. Ermeni cüretinin en somut

45 Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid, s. 236-237.

46 Recep Karacakaya, a.g.e., s. 33.

47 Felik Valyi, a.g.e., Ayn Tarihi, no: 28, Ankara 1926, s. 1384.

48 İstanbul Mebusu Zohrap Efendi Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmasında bu göçü istibdadın baskısına bağlamış, bunların çoğunun zengin ve başarılı olarak geri döndüklerini söylemesi üzerine, genel kurulda %5'i sesleri yükselmişti, bkz. Meclis-i Mebusan Zâbit Ceridesi (M. M. Z. C.), 1. devre, c.I, Ankara 1986, s. 61. Ayrıca 1904-1905 li yıllarda Amerika'ya ticaret için göç eden 10-15 bin Ermeni sefil olmuşlar, Amerika üç ay iâşe ettiği Ermenileri iade etmiş ve ardından da Osmanlı Devleti'nden masraflarını istemişti. Osmanlı Devleti'nin göçmenlerin kendi rızası dışında göçtüklerini, dolayısıyla masraflarından sorumlu olamayacağını bildirmesi üzerine, Amerika Beyrut'a iki savaş gemisi göndermiş ve 250.000 lira tazminat almıştı, bkz. aynı ceride, s. 49.

49 M.M.Z.C., d.1, c.2, Ankara 1982, s. 17-18.

50 Aynı ceride, s. 20.

yansıması 1909 Adana olayları oldu⁵¹. Adana olayları mutad olduğu üzere bir Ermeni kıyımı şeklinde propaganda edildi. Oysa Erzurum Ermeni Mebusu Ohannes Varteks Efendi Meclis-i Mebusan'da 5 (18) Nisan 1909'da yaptığı konuşmasında bunun karşılıklı bir vuruşma olduğunu ifade etti⁵². Olayları yöre mülki amirleri ve komutanlarının meşrutiyet yanlısı olmamalarına bağladı. Adana olayları Meclis-i Mebusan'da uzun süre tartışıldı⁵³. İstanbul Ermeni Mebusu Zöhrap Efendi Fransa konsolosluğu Rum tercümanının kardeşine yazdığı bir mektubu kaynak göstererek olaylarda 20.000-30.000 kadar Ermeni'nin kırıldığını iddia etti. Yine duyumlarına dayanarak olayların mahalli hükümetin bir tertibi olduğunu ileri sürdü⁵⁴. Varteks Efendi başka bir konuşmasında olayların 13 yıl öncekinin bir tekrarı ve sorumlusunun da hükümet olduğunu, öldürülenlerin Hıristiyan oldukları için öldürüldüklerini söyledi. İzmir Rum Mebusu Aristidi Paşa 1311 yılındakileri nasıl Müslümanlar yapmamışsa, bunu da yapmadıklarından emin olduğunu, Osmanlı tarihinde böyle bir şeyin olmadığını, Müslüman ve Hıristiyanların 700 yıldır birlikte yaşadıklarını, Celali olayları olsun, Yeniçeri ayaklanmaları, istilalar olsun hiçbir zaman Hıristiyan katletmeyi amaçlamadıklarını, hatta buna cevaz verilmediğini vurguladı. Olayın hain bir elin tertibi olduğunu, bir millete teşmil edilemeyeceğini, onun tarihini kirletemeyeceğini, Osmanlı tarihinde bu gibi kirliliklere yer olmadığını dile getirdi⁵⁵. Yine Sivas Ermeni mebusu Nazaret Dagavaryan'ın 3 (16) Haziran 1909 tarihli oturumunda yaptığı konuşma da bu bağlamda ilginç görünmektedir: "*Türkiye ahalisi şimdiye kadar iki kısma ayrılmıştı. Bir kısmı egemen millet Türk İslamlar, diğeri egemenlik altındaki gayrimüslimler... Kanun-ı Esasi'nin üzerine yemin ettiğimiz günden*

⁵¹ Kamuran Gürün, bu olayların baş göstermesinde Ermenilerin, özellikle Piskopos Muşeg'in rolünü İngiliz elçiliğinin raporuna dayanarak etraflı bir şekilde ortaya koymuştur, bkz. Ermeni Dosyası, 3. baskı, Ankara 1985, s. 173 v.d.

⁵² Anadolu'da Erzurum'da Ermeni ve İslam hepsi yekvücutlarken, Adana'da birbirini vuruyorlar, bkz. M.M.Z.C., 1. devre, c. III, Ankara 1982, s. 70.

⁵³ Aynı ceride, s. 119-136.

⁵⁴ K. Zöhrap Efendi'nin bu tarihten iki yıl sonra 12 Ekim (25 Ekim) 1911 de Meclisi Mebusan'da askerliğin süresi münasebetiyle yaptığı konuşmayı, bir Ermeni mebusun Türk Milleti hakkındaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından aktarmakta yarar gördük: "*Türk unsurunun bu husustaki esbab-ı mahrumiyeti nedendir bilirmisiniz. Bazıları batıl bir fikir dermeyan ediyorlar, diyorlar ki, Türk unsuru zanaata, ticarete müsait değildir, katiyyen böyle değil. Yalnız zavallının vakti, zamanı yok. Hizmeti askeriyeden vakti boş kalmıyor ki bu işlere başvursun. Bu noktada Türk unsurunu muhafaza ediniz. Zirâ, Türk unsurunu bu haddenden daha fazla kırsanız. Bu memleketin mayası aslıyesini iş'e etmiş (şualamış oluyorsunuz. Şu halde ne müdafaa edecek unsur kalır, ne vatan kalır"* bkz. M.M.Z.C., 1. devre, c. I, Ankara 1991, s. 110.

⁵⁵ Aynı ceride, s. 133.

itibaren bu devlete artık Türkiye denmeyip, Saltanat-ı Osmaniye denmektedir... Altı asırdanberi Osmanlı bayrağı altında yaşayan bütün Ermeni Milleti, vatanın korunmasını Osmanlı vatandaşları gibi kendi kanlarıyla korumayı istirham etmektedirler. Meşrutiyet eğer bizi de eşit kabul ederse, bu vatanın evladı kabul ederse, bu devletin direklerinden biri farzederse, biz de aynı hizmeti, aynı şekilde ifa etmeliyiz”⁵⁶. Bu bağlamda gerek ihtilalci Ermeni örgütlerinin legalleşmesi, gerekse Ermenilerin meşrutiyeti nasıl bir fırsat olarak gördüklerine ışık tutmak üzere Varteks Efendi'nin Meclisi Mebusan'da cemiyetler kanunu tasarısı görüşmeleri sırasında 7 Temmuz (20 Temmuz) 1909'da yaptığı konuşma dikkat çekicidir: “Ermeniler içinde muhayyerler vardır. Onlarda bile his vardır. Onun da hissiyat-ı kalbiyesi vardır. Bir fedai yahut ihtilalkar tarafından yiğitçe bir şey yapıldığı vakit onun cesaretini alkışlarlar, Milliyet hissi hiçbir vakit kabil değil lağvolunamaz... Siz kavmiyet üzerine, cinsiyet üzerine siyasi cemiyetler açmaya hakkınız yoktur dersiniz o direkleri çürük bir zemin üzerine bırakmış olursunuz. Özellikle Ermeni cemiyetleri şimdiye kadar kendi canlarıyla, mallarıyla fedakarlıklar ederek meşrutiyete vasil oldular ve meşrutiyetin ilk gününde kendileri o gizli şeyden çıkıp aleni bir meşrutiyet cemiyeti olduklarını ilan ettiler... Siz beni zorla nasyonalist yapıyorsunuz. Halbuki ben asla nasyonalist değilim. En birinci fikrim Osmanlılıktır. Bendeniz pek iyi bilirim ki hususiyle Ermeni Milleti Osmanlı memleketinden başka hiçbir yerde yaşayamazlar. Fakat benim fikrimi siz çok yanlış telakki ediyorsunuz; öyle anlıyorsunuz ki ben öyle bir kart Ermeniyim, asla Ermenilikten başka bir şey düşünmüyorum. Halbuki ben sizden ziyade Türküm ve Türkten ziyade Türküm ...”⁵⁷

Rusya, meşrutiyetin gerek Kafkasya Müslümanları, gerekse doğu Hıristiyanları üzerindeki olası etkilerinden ve Osmanlı Devleti'nin kendisini toparlayabilmesi ihtimalinden kaygı duymuştu. Bağımsız bir Bulgaristan'ın kuruluşundan sonra Balkanlar üzerinden İstanbul'a giden yol da kapanmış bulunuyordu. O halde Rusya'nın açık denizlere giden başka bir yol bulması gerekiyordu. Bu bağlamda Doğu Anadolu bölgesi üzerinden İskenderun'a uzanan bir güzergah gündeme gelmişti. Dolayısıyla Rusya için Ermeni sorunu, açık denize çıkabilme politikasının temel ögesi olmak gibi bir anlam taşıyordu. Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhinde gelişmesi Rusya için elverişli bir fırsat yarattı. Rusya'nın Bitlis konsolosunun Çarıkof'a yazdığı 24 Aralık 1912 tarih ve 63 nolu raporda Ermeni kamuoyunun Ruslar lehine hazırlanmasında Taşnaksutyun'un bü-

⁵⁶ M.M.Z.C, 1.devre, c. IV, Ankara (tarihsiz), s. 426-427.

⁵⁷ M.M.Z.C, 1.devre, c. V, Ankara (tarihsiz), s. 447-448.

yük etkisinin olduğu, cemiyetin Ermeni-Müslüman çatışmaları yaratarak Rus müdahalesine ve işgaline zemin hazırlamak için inatla çalıştığı bildiriliyordu. Cemiyet bunun için her araca başvurmakta, dehşet ve heyecan doğuracak eylemler için çalışmaktaydı. Taşnaksutyun üyelerinin tutumu, İstanbul'daki genel merkezin talimatına bağlı bulunuyordu⁵⁸. Diğer taraftan Van ve Bayezid konsoloslarının raporları da Doğu Anadolu Ermenilerinin bir Rus işgalinin özlemi içinde oldukları yönündeydi⁵⁹. Acmiyazın Katogikosu da aynı doğrultuda istekte bulunmuştu. Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Giers, Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'a çektiği telgrafında Rusya'nın ele geçmiş bu derece uygun bir fırsatı kaçırmaması gerektiğini bildirdi⁶⁰. Katogikos ve İstanbul Ermeni Patriğine gerekli güvencelerin verilmesini, mümkün olan yardımın yapılmasını tavsiye etti. Elçiye göre Rus ordusunun doğudaki 6 ili hemen işgali için henüz erken olduğundan, Ermenilerin üzüntüyle büyük devletlere başvurmalarını önlemek için bu gerekliydi⁶¹. Ayrıca şimdilik 6 ilde Rusya'nın gözetiminde yapılacak idari ıslahatla yetinilecek, fakat bundan bir sonuç çıkmayacağından Rus ordusunun bölgeye girmesi için elverişli ortam oluşacaktı. Diğer taraftan Rusya'nın Kafkasya valisi, Avrupa'daki Ermenilerin Londra'daki tüm elçileri davalarını savunmaya ikna çabalarından hoşlanmamıştı. Bunun için Acmiyazın Katogikosunun, Avrupa'daki vekilli olan Bogos Nubar Paşa'ya Londra'daki elçiler konferansına başvurmayıp, çalışmalarını Rus müdahalesine zemin hazırlayacak şekilde sürdürmesine ilişkin bir telgraf çekmesini sağladı. Ayrıca pek yakında Anadolu'da kendi tertibi olan karışıklıkların çıkmasını bekliyordu⁶². Nitekim Bogos Nubar 13 Mart 1913'te Rus İzvolksi ile yaptığı görüşmede, Ermenilerin bütün ümitlerini Rusya'nın güçlü himayesine bağladıklarını, Rusya'nın vereceği talimatı uygulamaya hazır olduklarını bildirmişti.

Aynı süreçte İngiliz diplomasisinin kendi iç yazışmaları da sorunun diğer büyük oyuncusunun kirli hesaplarını ortaya koymaktadır. 26 Mayıs 1913'te O'Beirne Sir E. Grey'e Ermenileri temsil eden bir grubun Rusya'ya giderek

⁵⁸ Hariciye Nezareti, Ermeni Meselesi, Belediye Kitapları, nr.0/1933, s. 6-7.

⁵⁹ Rusya'nın gerek 21 Kasım 1912 tarihli Van, gerekse Bayezid konsoloslarının raporları için bkz. Felix Valyi, a.g.e., Ayın Tarihi, no:32, Ankara 1926, s. 1695.

⁶⁰ Sazonov, anılarında Rus Hükümetinin Taşnak örgütünü yakından izlediğini, Taşnak propagandalarının Rusya'yı mı, Türkiye'yi mi hedef aldığını ayırdetmenin genellikle güç olduğunu kaydetmekte, Ermenileri kast ederek bu şanssız Hıristiyan toplumla sadece insanlık adına ilgilenmediklerini ifade etmektedir, bkz. S. Sazonov'un Anıları, çev. Betil Önuçak, İstanbul 2002, s. 164.

⁶⁰ Felix Valyi, a.g.e., s. 1696.

⁶¹ A.g.e., s. 1697.

Rusya'ya katılmak için ricada bulduklarını bildirdi⁶³. Sir L. Mallet'in 1 Aralık 1913'te Sir. E. Grey'e bildirdiğine göre, kendisini ziyaret eden Ermeni papazları Osmanlı Devleti'nin sadık bir tebası olarak yaşamayı tercih ettiklerini söyleyince, onlara reformların çok önemli olduğunu, bütün Avrupa'nın bunu takip ettiğini, yeni ıslahat projesini kabul etmeleri gerektiğini ısrarla bildirmişti⁶⁴. Yine O'Beirne'nin 14 Aralık 1913'te Sir. E. Grey'e bildirdiğine göre, Ermeni ayaklanması Türklere savaş ilan etmenin en iyi aracıydı. Ayaklanma Rusların silahla müdahalesini sağlayabilirdi⁶⁵. Burada Ermeni Profesör Tomayan'ın daha önce değindiğimiz Ermeni sorununun kaynağına ilişkin saptaması daha bir anlam kazanmaktadır. Tomayan Efendi aynı makalesinde çeşitli ülkelerde Ermeni sevenlerinin Paris'te düzenledikleri konferansta Bogos Nubar'dan başka bir Ermeni'ye rastlamadığını, Adapazarı Ermenilerinin yarattığı bir olayı kastederek bir kültür etkinliğinin sokak gösterisine dönüştürülmesini onaylamadığını⁶⁶, Türkiye Ermenilerinin bir çocuğun kendi derdini babasına söylemesi gibi dertlerini kendi hükümetlerine arz etmeleri gerektiğini yazmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı günlerde özellikle 8 Şubat 1914'te Rusya ve Osmanlı Devleti arasında doğu illerinde Ermeni ıslahatına ilişkin anlaşmanın imzalanmasının ardından, Ermeni kışkırtmaları artmış, en küçük olayların propaganda konusu haline getirilmesi bir yöntem olmuştu⁶⁷. Birinci Dünya Savaşı başgösterdiğinde Anadolu Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir tehdit oluşturabilmeleri olanaksızdı. Bu nedenle dış güçlerin desteğine ihtiyaç duymuşlar, bunu da Rusya'nın sağlayabileceğine inanmışlardı. Ayrıca mevcut demografik durum Ermenilerin kendilerine ait bir devlet kurabilmeleri açısından çok elverişsizdi. Çünkü Osmanlı Ermenistanı diye iddia ettikleri 6 ilde bile nüfusun %17 sini oluşturuyorlardı⁶⁸. Bu nüfus oranıyla Osmanlı Ermenistanı olarak nitelenebilecek bir yer olamazdı⁶⁹. Dünyadaki tüm Ermeniler Do-

⁶³ Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1967, s. 172.

⁶⁴ A.g.e., s. 179.

⁶⁵ A.g.e., s. 165.

⁶⁶ Milli Mücadele'de İzmit ve Adapazarı yöresini ele alan ve yayın aşamasına getirdiğimiz bir çalışmada Adapazarı Ermenilerinin 1913 yılında yaratmış oldukları olaylar etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

⁶⁷ Mahmut Şevket Paşa bir saman kümesinin yakılmasının, iki koyunun gasbının Avrupa'ya aksettiğini kaydetmektedir, bkz. Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, İstanbul 1988, s. 163.

⁶⁸ Justin McCarthy, a.g.e., s. 14.

⁶⁹ Meclis-i Mebusanın 24 Teşrinsâni 1326 (7 Kasım 1910) günlü oturumunda Erzurum Mebusu O. Varteks Efendi konuşmasında "Ermeni Vilayetleri" deyimini kullanınca Muş Mebusu İlyas Sami Efendi "Ermeni Vilayetleri yok" sözleriyle uyardı. Varteks Efendi "Kürdistan oluyor da Ermenistan'ı niçin kabul etmiyorsunuz? Sen Kürtsün, Kürdistan var da Ermenistan yok mu? Orada Ermenistan padişahlığı tesis etmedi merak etme. Öyle bir

ğu Anadolu'ya gelseler, yine çoğunluğu sağlayamazlardı. Bu durumda amaçlarına ulaşabilmek için bölge Müslümanlarını yerlerinden etmeleri gerekiyordu. Osmanlı Ermenilerinin böyle bir eyleme kalkışmaları gerçekçilikten son derece uzak, maceracı bir tavidir. Aynı zamanda bu bir iç ayaklanma anlamına geliyordu. Jorge Blanco Villalta Ermenilerin bu tavrını şöyle ifade etmektedir: Birinci Dünya Savaşı başlayınca hem koruyucuları, hem de başlarına gelen belaların sebebi olan Rusya, Fransa ve İngiltere'nin zaferine bel bağlamış, zaferin kazanılması halinde bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağına inanmışlardı. Bu nedenle Çar ordularını kurtarıcıları olarak görmüş, sayısız gönüllü Ermeni Rusların saflarına katılmışlardı⁷⁰. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda görev yapmış Alman generallerinden Baron Kress von Kressenstein de aynı paralelde saptamalar yapmakta, Meclis-i Mebusan'da Ermeni azınlığın lideri Pastırmacıyan'ın Türk Ermenileri arasında ihtilali organize etmek için Rusya'ya kaçtığına işaret etmektedir⁷¹. Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan eski bir ihtilalci, hatta bombacı olarak itham edilen bir Ermeniydi. Kendisi bu ithamları büyük bir pişkinlikle reddetmekle beraber⁷², son eylemiyle iddia sahiplerini doğrulamıştı. Oysa bir zamanlar Rusya'da tutuklandığında, Meclis-i Mebusan bir Osmanlı mebusunun uğradığı bu muameleyi tepkiyle karşılamıştı⁷³. Osmanlı Devleti erkanının I. Dünya Savaşı öncesinde görüşmelerde bulunduğu Ermeni ileri gelenleri arasında Pastırmacıyan da bulunmaktaydı. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Halil Bey İstanbul mebusları Zöhrap ve Hallaçyan efendilerin evlerinde Taşnaksutyun liderlerine Rusya'nın oyunlarını anlatmış, Akdeniz yolu üzerinde uluslararası desteğe sahip bir Ermenistan'ın kurulmasını istemeyeceğini söylemişlerdi. Dolayısıyla Rusya'ya bel bağlamak yerine ıslahatı birlikte yapmayı önermişlerse de, liderler kabul etmemişlerdi. Bir Rus Ermenisi olan Aknumi şöyle demişti: "*Halil, ben bir kere beynelmilel bir kontrol altında bir Ermenistan kurayım. Rus çarından da pervam kalmaz*"⁷⁴. Pastırmacıyan'ın tavrı ise çok çüretkar olmuş, artık vaatlerle kaybedilecek zaman kalmadığını, 50 yıldır milli emelleri adına kararlaştırdıkları siyasi amaçlarının kabul edilmesini istedikleri-

fikir hiç yoktur" sözleriyle cevap verdi. Bunun üzerine Ankara mebusu Mehmet Talat Bey (Talat Paşa) "*vaktiyle biraz çalıştınız ama yapamadınız*" diyerek müdahale etti. Bkz. M.M.Z.C, 1. devre, c. I, Ankara 1986, s. 318 v.d.; O.Varteks Efendi, Taşnaksutyun Partisine mensup olmakla beraber, sosyalist fikirleri benimsediğini ve bütün dünyanın o yönde ilerlediğini ifade etmişti, bkz. M.M.Z.C, 1. devre, c. II, Ankara 1985, s. 634.

⁷⁰ A.g.e., s. 159

⁷¹ Türklerle Beraber Süveyş Kanalına, çev. Mazhar Besim Özalpsan, İstanbul 1943, s. 80-82.

⁷² K. Pastırmacıyan, Anadolu-ı Şarki Şimendüfer Meselesi, İstanbul 1328 (1912), s. 46

⁷³ M.M.Z.C, 1. devre, c.I. s. 401.

⁷⁴ Halil Mentşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 175.

ni, aksi halde silahlı kuvvetleriyle Rusya'ya yardım edeceklerini bildirmişti⁷⁵. Bu konuda daha da şaşkıncı olan husus Sivas mebusu Dikran Barsamyan Efendi'nin Pastırmacıyan'ın bu sözlerini –doğal hakkını istemek- olarak değerlendirmiş olmasıdır⁷⁶. Pastırmacıyan daha seferberliğin başında çeteleriyle Van'a saldırmış, 20.000 kişilik bir kuvvetle şehri işgal etmişti. İşgalden sonra Van'da Aram Manukyan'ın yönetiminde Vaspurakan Muvakkat Hükümeti kuruldu⁷⁷. Bu geçici hükümet Rus Çarının Büyük Ermenistan'ı kuracağı güne kadar 14 küçük ve büyük illere bölünmüştü. Bu sırada Osmanlı Ordusu Rus Ordusuyla, Ermeniler arasında 15 gün süreyle muhaberesiz kalmıştı. Müslüman halkın %70'i mahvolmuş ve mukatele böyle başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Van Mebusu Vahan Papazyan da Pastırmacıyanın paralelinde faaliyet göstermişti. Meclis-i Mebusan Başkanlığına çektiği bir telgrafla yolların kapalı olmasından dolayı gelemeyeceğinden izinli sayılmasını bildirmişti. Telgrafında Muş'a kadar geldiğini ve orada beklediğini belirtmişti. Mebuslardan Hacı Şefik Bey, İlyas Sami Bey'in Muş'tan geldiğini söyleyerek mazeret konusundaki kuşkuvarını dile getirince; O.Varteks Efendi Papazyan'ın ailesinin de orada olmadığını, bu kışta ailesinden uzak Muş'ta bulunmasının devlete ve millete hizmet amacıyla olduğunu iddia etmişti⁷⁸. İlyas Sami Bey de Keygam Efendi'nin de Muş Mebusu olduğunu, 25-30 gün çamurlar içinde yol aldığını söyleyip Papazyan'ın özrünü makul bulmadığını gösterdi. Ayrıca bu konuşmaların üç yıl geçmesinin ardından 18 Kasım 1918 günlü oturumda Keygam Efendi'yi tanık göstererek şunları söyledi: “Üçümüz beraberdik. Papazyan Efendi'ye Muş'ta arkadaş gel gidelim, meclisin ictima vaktidir dediğim zaman gözlerimle gördüm, başına topladığı silahlı adamlarla memleketin asayişini ben idare ediyorum, bizim vazifemiz buradadır dediğinin ikinci günü dağa çıkmıştı⁷⁹.” Muş'un ardındaki dağda Rusya'ya firar edenlerin dışındakilerin tenkili ancak 10 tabur askerle mümkün olabilmişti.

Yine İlyas Sami Bey 12 Aralık 1918 günlü oturumda Papazyan'la ilgili tanık olduğu bir anısını şöyle aktardı. Seferberliğin başlangıcında Muş Mebusu müteveffa Keygam Efendi, Papazyan Efendi ve mutasarrıfla birlikte yemektedir. Muş'ta henüz hiçbir olay olmamıştı. Papazyan şunları söyledi: “*Son zaman-*

⁷⁵ M.M.Z.C. 3.devre, c. I, Ankara 1992, s. 157.

⁷⁶ Değerlendirmenin 18 Kasım 1918'de yapılmış olması, buna İtilaf Devletleri işgalinin zemin hazırladığının açık bir kanıtı olarak görülmektedir.

⁷⁷ Felix Valyi, a.g.e., Ayın Tarihi, no:32, s. 1802.

⁷⁸ M.M.Z.C. 3.devre, c. I, Ankara (tarihsiz), s. 210.

⁷⁹ M.M.Z.C., 3.devre, c. I, s. 158.

larda Erzurum'da kongre toplayarak arkadaşlarla bir karar aldık. Dahilde tarafsız kalmak ve sınırda Rusya'ya silahlı yardımda bulunmak ihtiyari olacak. Fakat Rus istila ve işgalinden sonra mükellefiyeti askeriye ve işgaliye şeklinde düşmanın emelinin genişletilmesine çalışılacak". İlyas Sami Bey'e göre Papazyan bu fikirlerini her zaman söyler, Ermeni mütefekkirler de niçin bunların açıkça söylüyorsun diye kendisini eleştirirlerdi⁸⁰. Papazyan Muş'ta çetelere katılıp, onları yönetirken öldürülmüştü.

Birinci Dünya Savaşı'nda gerek Rus-Ermeni işbirliğine, gerekse tüm dünya Ermenilerinin olanca güçleriyle İtilaf Devletlerini desteklediklerine ilişkin yabancı literatürde sayısız kanıt vardır. Biz de birkaç örnekle bu konuya katkıda bulunacağız. Romen Dimenyeca Gazetesinin 11 Haziran 1915 günlü sayısında Ermeni Milleti'nin daha savaşın ilk gününde İtilaf Devletleriyle iş ve çıkar birliği yaptığı, Rus Ordusunda 80.000 Ermeninin Avusturya ve Almanya'ya, 40.000 Ermeninin Türklere karşı savaştığı, her taraftan koşup gelen 10.000 gönüllü Ermeninin de Rus-Türk-İran sınırında çatıştıkları belirtilmişti⁸¹. Yine Romen İndepandaus Gazetesi'nin 12 Şubat 1915 günkü sayısında Sazonov'un Rus-Osmanlı İtilafının (8 Şubat 1914 Antlaşması) Rusya'nın Ermenistan sorunlarındaki özel yerini onaylayan tarihi bir belge olduğu, Rusya'nın savaş sonrasında bu özel durumdan yararlanacağı sözleri yer almış, ayrıca Duma'nın açılış nutkunda Ermenilerin Ruslarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaştıkları ifade edilmişti⁸². Paris Ermeni ileri gelenlerinden Arşak Çobanyan Amerika'da "*Hınçak Reforma*" komitesine yazdığı mektupta şöyle diyordu: "*En büyük mesele şimdiki kutsal savaştır. Hepimiz yalnız onunla meşgul olmalıyız. Bunun dışındakiler sonra yapılabilecek işlerdir. Dünyanın her tarafına dağılmış Ermeniler tüm güçleriyle üçlü itilaf için çalışıyorlar. Paris Ermenileri Fransa Ordusuna birçok gönüllü verdiler ve daha çok yazılıyorlar. Amerika'dan da İngiltere ve Fransa'ya gönüllü sevkine gayret ediniz. Bunun semeresini göreceğiz*"⁸³.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu konusunda haklıyı ve haksızı ayırdetmeye çalışmak, diğer bir deyimle Türk ve Ermeni tezlerinden birinin yanında yer alıp diğerinin haklılık payını tümüyle reddetmek bilimsel bir yaklaşım değildir. Dünyada her gün şu veya bu ülkenin parlamento veya senatolarında Ermeni tezinin kabul görmesi ise politiktir ve konjonktürelidir. Bunun yanısıra Türklerin haklılığını savunan veya soruna dengeli

⁸⁰ Aynı ceride, s. 319.

⁸¹ Hariciye Nezareti, Ermeni Meselesi, Belediye Kitapları, nr .0/1933, s. 8-9.

⁸² A.g.e., s. 6.

⁸³ A.g.e., s. 7-8.

bir şekilde bakabilen batılıların sayısı az değildir⁸⁴. Amerikalı Justin McCarthy'nin bu konudaki görüşleri, özellikle sayılara dayanmış olmaları bakımından olabildiğince objektiftir. Justin McCarthy Anadolu'da Ermenilerden çok Türklerin öldüğünü farkettiğinde, bir tarafta diğerinden daha çok ölü varsa bunun soykırım olamayacağını düşünmüştür. Onun saptamalarına göre Anadolu'da üç milyona yakın Müslüman, 600.000 Ermeni öldürülmüştür⁸⁵. İki taraf birbirini öldürdüğü zaman bir soykırımdan söz edilemez. Yine soykırım yapmaya karar verenler bir gruptaki tüm insanları öldürmeyi amaçlarlar. Osmanlı Hükümeti ise İstanbul, Edirne ve İzmir'deki Ermenileri rahatsız dahi etmemiştir. A. Hitler Berlin'deki Yahudileri de ortadan kaldırmıştı. J. McCarthy Suriye'ye doğru tehcir edilenlerin çoğunun hayatta kaldığına, bunu Ermeni tarihçilerin de söylediklerine işaret etmekte, istenseydi göç sırasında onların da öldürülebileceklerini belirtmektedir. Hatta aksine Cemal Paşa'nın askerlerin yemeklerini vererek onları beslediğini ifade etmektedir. Sonuçta soykırım iddialarının geçersizliğini kesin kanıtlarla ortaya koyan J. McCarthy başka bir kırımdan söz etmekte, belge kırımına dikkati çekmektedir. Buna göre İngiltere'nin 1919-1939 Anadolu konsolosluk kayıtları kasıtlı olarak yok edilmiştir. Taşnak arşivlerinin nerede oldukları bilinmemektedir. Ayrıca İngiliz parlamentosunda bir mebus Yunanlıların yaptığı zulüm raporlarının yok edilmesini, Türk mezaliminin facia olarak sunulmasını anlayamadığını ifade etmişti⁸⁶. Pierre Loti Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Ermenilerin Asya'daki eylemleri hakkında doğrulanmış ezici dosyaların bulunduğunu, Osmanlı uyruklu ve o sırada tamamen rahat bırakıldıkları halde işgal güçlerinin önünde koştuktan, ihbarcı olarak hizmet etmekten hiç çekinmediklerini, köylerde ve kentlerde işgalcilere sadece Türk evlerini göstermekle kalmayıp, aynı zamanda yıkan, işkence eden, tüm güçleriyle katleden, ceset yığınları oluşturanların başında geldiklerini kaydettikten sonra şu soruyu sormaktadır: *"Peki, dünyada hangi toplum savaş ortasında bağrında işlenen böylesine büyük suçları şiddetle bastırmazdı ki?"*⁸⁷. Pierre Loti konuyu şöyle sürdürüyor: *"Vicdanımın beni söylemeye zorladığı aşağı yukarı herşeyi söyledim. Ama umutsuz söyledim. Bu durumda bir süre için Ermenilerin hakaretlerine omuz silkeleyerek kenara çekiliyorum. Ne yazık ki mücadele çok fazla eşitsizlikle oluyor ve dava*

⁸⁴ Bu konu üzerinde Türk İnkılap Tarihi adlı eserimizde (bkz. s. 143-159), 24-25 Mayıs 2001 Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumuna sunduğumuz "Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli Kurtuluş Savaşı'nda Vatansız Ermeniler" konulu bildirimizde (bkz. İstanbul 2001, s. 35-54) genişçe durulmuştur. Bunlar makalemizde yinelenmemiştir.

⁸⁵ Hürriyet Gazetesi, 21 Mart 2001.

⁸⁶ Nurettin Gülmez, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara 1999, s. 439.

⁸⁷ Pierre Loti, a.g.e., s. 25.

kaybediliyor. Daha sonra bana izin verilince çürütülemez bir kanıtlar kitabı yayınlayacağım ...⁸⁸ Aynı konuda Caude Farreére'in Ekler (Eclair) Gazetesi'ne gönderdiği mektup da soruna hiçbir yoruma gerek bırakmayacak şekilde açıklık getirmektedir: *"Müdür efendi, ermeni haberlerimiz meyanında Mösyö Mirtadyan'ın beni mahkemeye davet ettiğini gördüm ve derhal ita-i cevaba müsaraat ediyorum. Türkiye'nin müşterilerine karşı davasında ne Türk, ne Yunan ne de tatlısu frengi tarafını iltizam ediyorum. Ben bir müşahit ve bir hakemim. Ben hiçbir mahkemeye celbedilemem. Bilakis diğerlerini, Türkleri, Ermenileri, Yunanlıları mahkemeye ben davet ederim. Bunu yaptım ve hükmü verdim. Bana 1922'de dahi muhalefet eden Fransa bugün kamilen beni tasdik ediyor. Mösyö mirtadyan ispat etsin ki ben 1902'de Türkiye'ye seyahat ettiğim zaman Türk taraftarı değildim. İspat etsin ki 1902, 1904 seneleri arasında Batum'dan Atina'ya, Romanya'ya, Bulgaristan'a, Anadolu, Suriye'ye vaki olan seyahatlerim esnasında tahavvülat-ı fikriyeme hakikatle daima temastan başka bir şey saik olmamıştır. O taktirde derhal istediği her mahkemeye, hatta o derece hürmetkarane işher ettiği Berlin mahkemesine dahi giderim. Bu vaziyette ise asla! Bilakis canım istediği zaman efkâr-ı umumiyeye karşı İzmir'in yangıncı ve Kilikya'nın katliamcı Ermenilerini ben teşhir edeceğim."^{88a}*

Birinci Dünya Savaşı'nda güney cephelerinde bulunmuş Alman Freiherr von Oppenheim Kanal Cephesindeki Müslüman birlikler emrinde fedakarlık madalyası taşıyan tektük Ermeni subayların olduğunu, bir kısmının da Türk karargah subaylarına dahil olduklarını aktarmaktadır⁸⁹. Bu olgu da emperyalizmin tüm çabalarına rağmen sağduyulu bir kısım Ermeninin vefa ve sadakat duygularını koruduklarını göstermektedir. Bu bağlamda 15 Nisan 1918 günlü Jamanak Gazetesinde Ermeni toplumuna yapılan bir çağrı da bu hususu doğrulamaktadır. Ermenilere dahili istikraza katılmaları yönünde yapılan bu çağrıda, bunun Ermenilerin kendi çıkarları için son derece uygun bir fırsat olduğu vurgulandıktan sonra, sorunun bir de milli yönü hatırlatılıyordu. Ülkenin kesin zaferine hizmet edilmiş olacak, Ermeniler geniş çapta katılırlarsa vatana bağlılıklarını kanıtlamış olacaklardı. Gazete yalnız kendi çıkarlarını düşünen, Ruslarla, İngilizlerin hesabına çalışan komitecilerin cinayetlerinin asırlardanberi kardeş gibi yaşayan tarafların arasını açtığını, halis Osmanlı Ermenilerinin söz edilen olaylarla hiçbir ilişkilerinin olmadığını yazmış, hatta Türklerin bu cani komitecilere gereğinden

⁸⁸ A.g.e., s. 27. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. s. 50 v.d.

^{88a} Anadolu Ajansı'nın 2 Ekim 1922 tarihli İzmit kaynaklı haberi için bk, Hakimiyet-i Milliye, 4 Ekim 1922.

⁸⁹ Oppenheim'in Ermeni-Rus işbirliği ve Ermeni ihanet faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Celalettin Yavuz, Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?, Kök Araştırmalar (ayrı basım), c. III, sayı: I, Ankara 2001, s. 20 v.d.

fazla hoşgörülü davrandıklarını dile getirmişti⁹⁰. Aynı gazeteye göre Ermenilerin nakli meselesi yabancı devletlerin, özellikle Rusya'daki kışkırtmaların sonucunda Ermenilere duyulan güvensizlikten kaynaklanmıştı. Oysa geçmişte Ermenilere tam bir güven duyulduğundan baruthane, darphane, maliye, hazine-i hassa ve dış politika onların ellerinde olduğu gibi, Türk komşular yoklukları sırasında ev ve ailelerini Ermeni komşularına emanet ederlerdi⁹¹. Yine Jamanak'ın 22 Ağustos 1918 tarihli sayısında iki yıl önce Halep'te harp divanında ölüm cezasına çarptırılmış Ermenilerin cezalarının müebbet kalebentliğe çevrildiğine dair bir haber vardı. Bir kısmı firari olduklarından, yakalandıklarında tekrar yargılanmak üzere giyaplarında mahkum olmuşlardı. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi Hükümete başvurup cülus münasebetiyle siyasi suçlular için çıkarılan affın Halep'teki Ermeni mahkumları da kapsamı için ricada bulunmuştu. Hükümet gerekli incelemenin ardından gerekli uygulamayı vaad etmişti⁹². 24 Ağustos 1918 tarihli Jamanak'ta ise, Kafkas Ermeni Heyeti murahhas üyeleri Aharonian, Hadisyan^{92a} ve Babacanyan'ın 23 Ağustos'ta Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüşerek Batım ve Alexandropol haricinde işgal edilen yerlerdeki göçmenlerin dönmelerine izin verilmesini istedikleri, Enver Paşa'nın da askeri makamlarca izin verilen yerlerde ikamet etmek şartıyla gerekli emri verdiği belirtilmişti⁹³.

⁹⁰ İkdam, 16 Nisan 1918.

⁹¹ 8 Ağustos 1918 tarihli Jamanak için bkz. İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, sayı: 136, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334 (1918), s. 28-29.

⁹² Aynı mecmua, sayı: 145, İstanbul 1334 (1918), s. 12.

^{92a} Alexandr Hadisyan'ın adına bir çok eserde Hatisyan, Hatisof veya Hatizof şekillerinde rastlanmakta, araştırmacılar bu farklı yazılışları farklı kişiler gibi algılamaktadırlar. Bu yanlışlığa en ciddi eserlerde de rastlanmaktadır. Örneğin Yusuf Hikmet Bayur'un "Türk İnkılabı Tarihi" adlı eserinde Hatisof ve Hadisian şekillerinde yer almakta (bkz. c. III, ks. 3, Ankara 1983, s. 15; c. III, ks. 4, s. 178, 249) Kamuran Gürün'ün "Ermeni Dosyası" adlı eserinin metin kısmında kah Hadisyan, kah Hatisyan şeklinde kullanılmaktadır. Bunun basım hatalarından kaynaklanmadığı, dizin kısmında iki ayrı isim halinde bulunmalarından anlaşılmaktadır. (bkz. 3. baskı, Ankara 1985, s. 9, 132, 236, 271, 298-299, 302, 315).

Bu bakımdan Alexandr Hadisyan hakkında kısa bilgi vermekte yarar görüyoruz. Kendisi "Sovyet Ermenistan Ansiklopesi"nde Çarlık Rusyasında devlet görevlisi, subay ve Taşnak Partisi üyesi olarak tanıtılmaktadır. 1909-1917 döneminde Tiflis valiliği yapmış, 1917 sonlarında Ermenistan'a yerleşerek Gümrü (Alexandropoli) Valisi olmuştur. Aynı tarihlerde resmen Taşnak Partisi'ne kaydolmuştur. 1918'de Maveray-ı Kafkas Birliği Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı, 1918 Kasımında Ermenistan dışişleri bakanı olmuş, bu arada Türkiye ile Trabzon ve Batum'da gerçekleştirilen barış görüşmelerine katılmıştır. 1919 Temmuzundan 1920 Mayısına kadar Ermenistan Başbakanlığı yapmış, 2 Aralık 1920'de Taşnak Heyeti Hükümet başkanı olarak Gümrü Antlaşmasını imzalamıştır. Ermenistan'da Sovyet rejiminin kurulmasından sonra Almaya'daki Faşist liderler ve Fransa Vichy Hükümeti ile sıkı ilişkilerde bulunmuştur. "Ermenistan Devleti'nin Doğuşu ve Gelişimi" adlı hatıratı Sovyet karşıtı fikirler içermektedir. (bkz. Erivan 1979, c. V, s. 35)

⁹³ Aynı mecmua, sayı: 149, İstanbul 1334 (1918), s. 8.

7 Ağustos 1918 tarihli Hayrenik Gazetesinde son günlerde Hükümetin Ermenilerin dönmelerine izin vererek büyük bir lütufta bulunduğu vurgulanıyor⁹⁴, ardından hükümete bir öneride bulunuluyordu. Ermeni Patrikhanesine tevdi edilen son nizamname gereğince Türkiye Ermenileri katogikosluğu, Kudüs ve İstanbul Patrikliklerinin birleştirildiği bildirilmiş ve bu büyük göreve Sahak Efendi atanmıştı. Ancak kendisi iki yıldır görevli olmasına karşın beklenen hizmetleri yapamamıştı. Sadık Ermeni tebaasının temsilcisi olacak ruhani bir lidere ihtiyaç olup, hükümetin ve milletin çıkarları da bunu gerektiriyordu. Düşmanlarımızın Osmanlı unsurları arasına nifak tohumları serpmeye tekrar başladıkları sırada bu önlem elzemdi. Yabancı ülkelerdeki zehirli yayınların resmen yalanlanmaları gerekiyordu⁹⁵. Bunun için katogikosluğu ölümüne kadar Sahak Efendi'de bırakmak, patrikliği ise daha aktif ve muktedir bir rahibe vermek gerekiyordu. Aynı gazetenin 23 Ağustos 1918 tarihli sayısında Parisli bir Ermeninin Ermeni kayıplarına ilişkin bir makalesi nakledilerek kayıpları yalnız Ermenilere atfetmenin garazkarlık olacağı, doğu illerindeki Türk nüfusun az olmadığı, onların da göç sırasında nüfusça, malca Ermeniler kadar zarar gördükleri, bu kayıpların ve üzücü olayın hep yabancı kıskırtıcıların eseri olduğu yazılmıştı⁹⁶. Diğer bir Ermeni gazetesi olan Püzantion'un 24 Ağustos 1918 tarihli sayısında ise, Üsküdar Selamsız'da ekmek tevzi memurlarının değiştirilmesine dikkat çekilmekte, Gülbenkyan ve Papasyan adlı Ermeni memurları hakkındaki yolsuzluk iddialarının soruşturulması istenmekteydi⁹⁷. Yine savaş süresince Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'daki Ermeni mebus ve ayan üyeleri de görevlerini sürdürmüşlerdi. Püzantion Gazetesi'nin 5 Eylül 1918 tarihli sayısında Çar ordularıyla beraber bir takım çetelerin başına geçtiği vurgulanan K. Pastırmacıyan'ın iki yıl önce Amerika'ya gittiği, aynı günkü Jamanak'ta İstanbul'da bulunan Kafkas Erzurum temsilcilerinin 3 Eylül'de Talat Paşa ile görüştüğü bildiriliyordu⁹⁸. Hayrenik Gazetesi'nin 6 Eylül 1918 tarihli sayısında Tiflis'teki Taşnak Kongresi, ve ihtilalci Ermeniler irdeleniyordu. Kahramanlar reisi Antranik kongrede Taşnaksutyun'a ağır eleştirilerde bulunmuştu. Taşnaksutyun'un Van bölgesi paşası Aram

⁹⁴ Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat kendisiyle yapılan bir mülakatta, savaşın doğurduğu bazı nedenlerden dolayı yalnız Arap, Rum, Ermeni değil, Türklerden de bir kısım halkın başka yerlere nakledildiğini, Çanakkale gibi savaş nedeniyle istisna edilen yerler dışındaki halkın memleketlerine iadelerini incelediklerini, incelemenin nasıl nakl ve iskan olunacakları, hükümetin kendilerine nasıl yardım edebileceği konularında olduğunu, bazı yerlerde kısmen iade edildiklerini açıklamıştı. bkz. İkdam, 17 Ağustos 1918.

⁹⁵ İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, sayı:136, s. 22-23.

⁹⁶ Aynı mecmua, sayı:149, s. 10-11.

⁹⁷ Aynı mecmua, sayı:149, s. 10.

⁹⁸ İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye, sayı: 161, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 8-9.

Manukyan, partisini savunarak gönüllü teşkilatına karşı çıktığını iddia edince, doğru olmayan bu sözler itirazlarla karşılanmıştı. L. Atabekyan, Taşnaksutyun'un, aksine gönüllü kaydı için çok çaba harcadığını kanıtlamıştı. Doktor Bonapartyan Türkiye Ermenilerinin, tereddütsüz Rus ve Türkiye Ermeni ihtilalcileri arasında mevcut muhalefete kurban gittiklerini söyledi. A. Erzenkyan, Taşnaksaganları (Taşnaklıları) Kafkasya'da gönüllü teşkilatını kabul ettikleri için şiddetle eleştirmiş ve Taşnaksutyun'u Rusların yarattığı "Ermenisiz Ermenistan" projesine hizmet etmekle suçlamıştı. Antranik ise Aram Manukyan'a cevap olarak şunları söylemişti: 1914 Temmuzunda, Rusya'ya dönüp gönüllü takımlar kurmak için Taşnaksutyun'un Batı bürosundan davet aldım. Yudenic ve diğerleriyle görüştüğümde Rusya'nın Kafkas Cephesi için 800.000 asker vereceği vadini tutmayıp 170.000 asker sevkedileceğini söylediler. Hayrenik Gazetesi bu sözleri Taşnaksutyun'un başına indirilen bir darbe ve son üzücü olaylardaki sorumluluğunun bir kanıtı olarak değerlendirmiş, "30 şu kadar yıldır Türkiye Ermenilerinin, şimdi de Rusya Ermenilerinin evini, yurdunu yıkan Taşnaksutyun ve Hınçak partilerini dağıtmak kabil değil mi?" sorusunu sormuştu⁹⁹. Hatta Kafkas Ermeni Hükümeti temsilcilerini bu yönde açıklama yapmaya davet etmişti. Gazete muhabiri Kafkas Ermeni Hükümeti heyetine, Ermeni cumhuriyetinin muhafazası için Osmanlı Devletiyle antlaşma yapıp yapmayacaklarını sorduğunda, aynı amaçla İstanbul'a geldikleri cevabını almıştı. Ermeni heyeti Azerbaycan'ın komşu olmasından dolayı Türk unsuruyla dost olmayı zorunlu saydıklarını söylemişti.

Hayrenik'in 8 Eylül tarihli sayısında Çar Hükümetinden söz edilirken, Ermeni Milletinin hamisi sıfatıyla ve büyük vaatlerle Ermeni ihtilalcilerini celbeden Çar Hükümeti ifadesi kullanılmıştı¹⁰⁰. Aynı tarihli Jamanak'ta ise Konya'ya sevk edilen Ermenilerin il dahilinde serbestçe hareket etmelerine imkan sağlandığı ifade edilmişti¹⁰¹.

İsviçre'de yayımlanan La Nation Gazetesinin 14 Eylül 1918 tarihli sayısında gazete muhabirinin Avrupadaki katliam propagandalarının içyüzüne ışık tutan ilginç bir yazı yayımlandı. Muhabire, Cenevre ve Lozandayken Türkiye'deki tüm Ermeni ve Rumların yok edildikleri, oralara gitmeye cesaret edecek Avrupalıların tehlikelere maruz kalacakları söylenmişti. Ancak muhabir İstanbul'a geldiğinde gördükleri karşısında çok büyük bir şaşkınlık yaşamıştı. Beyoğ-

⁹⁹ A.g.s., s. 4-6.

¹⁰⁰ A.g.s., s. 6.

¹⁰¹ A.g.s., s. 3.

lu kulübünde Maliye Nazırı ile Duyun-ı Umumiye'nin Ermeni Müdürünü birlikte görmüş, Ayan Reisiyle Osmanlı Bankası'nın Rum müdürünün satranç oynadıklarına tanık olmuş, yine poker partisindeki oyunculardan ikisinin Ermeni olduklarını öğrendiğinde büsbütün şaşırarak "*demek Türkiye'de daha Rum ve Ermeni var dedim*" sözleriyle ironi yapmıştı¹⁰².

23 Ağustos 1918 tarihli Morningpost Gazetesinde Amerika'ya gitmek üzere Londra'ya gelen Ermeni Papaz Mihran Dumboracıyan'ın anlattıkları, Ermenistan'da Türk Mezalimi başlığıyla yayımlandı. Haberde buna Alman subay ve askerlerinin de katıldıkları belirtiliyordu. M. Dumboracıyan Tahran'dan yalnız kaçarak Bakü'ye varmış, burada Harput'tan kaçan ailesiyle tesadüfen karşılaşmıştı. Tahran'da hergün 100-200 kişinin açlıktan öldüğüne, 40.000 kişinin de açlıkla pençelediğine tanık olmuştu. Bakü'de Ermeni kilisesinde vaaz ederken Türkler şehir meydanında bazı Ermenileri öldürmüşlerdi. Bunun arkasından Bakü'de genel ayaklanma çıkmış ve birbiri peşisıra üç savaş cereyan etmişti. Ermeniler daha düzenli ve daha silahlı oldukları için az kayıp vermişler, buna karşılık Türkler üç gün boyunca ceset defnetmişlerdi. Ermeniler ayrıca Türklerin yarısını Bakü'yü terketmeye zorlamışlardı.

Dumboracıyan'ın iddialarına göre günlerce Harput civarındaki şehir ve köylerden Ermeni erkek çocukları toplanarak kırlara sevk edilmiş ve katledilmişler, birçok Ermeni diri diri çukurlara gömülmüştü. Türklerle yaşamayı reddeden Ermeni gelinler elbiseleri çıkarılıp dövülmüşler ve susuz olarak güneşe maruz bırakılmışlardı. Fırat Koleji öğretmenlerinin derileri soyularak etleri kesilmiş, küçük çocuklar kaynar kazana atılarak annelerine seyrettirilmiş veya anneler çocuklarını kaynar kazana atmaya zorlanmışlardı.

Alman misyonerleri de fena hareket etmişlerdi. Harput, Muş ve Bitlis v.b. yörelerindeki Alman subayları ve askerleri icra edilen kötülüklerden sorumluydular. Ermeni kadınların Almanlara teslim olması halinde her şey yolunda gitmiş, Almanlar teslim olmayı reddeden Ermeni kadınları vahşi Türklere teslim etmişlerdi¹⁰³.

Jamanak'ın 17 Eylül 1918 tarihli sayısında Ermenistan parlamentosunun açılışına ilişkin bir haber vardı. 1 Ağustos'taki açılışa 6 kişilik bir Türk heyeti katılmış, başkanın Ermenice yaptığı açış konuşması Türkçe ve Rusçaya da çev-

¹⁰² İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, sayı: 169, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334 (1918), s. 16-17.

¹⁰³ İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, sayı: 175, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334 (1918), s. 18 v.d.

rılmıştı¹⁰⁴. Gazetenin 18 Eylül tarihli sayısında Halil Paşa'nın 30 Ağustos'ta Erivan'a vardığı, Hükümet ileri gelenleri ve askeri bir heyetçe fevkalade karşılandığı, halkın da kendisine büyük ilgi gösterdiği belirtiliyordu¹⁰⁵.

Hayrenik'in 22 Eylül tarihli sayısında Erivan'da kurulan hükümetin yalnız Taşnaksutyun Partisine mensup olmasından duyulan üzüntü vurgulanmış, kendisini yakından tanıyan bir Ermeninin tanıklığıyla hükümette Dahiliye Nazırı ve Maarif Nazırı Vekili olan Aram Manukyan'ın kişiliği üzerinde durulmuştu. Aram Manukyan Türkiye sınırları içinde faaliyet gösteren Taşnaksutyun komitesinin en tanınmış ve aktif üyelerindendi. Gazete, "*eğer bildiğimiz Van paşası veya valisi ise birçok vukuatı vardır*" diye devam etmişti. Manukyan aslen Şuşa'lı olup Van'da faaliyet gösteren bir Taşnaksagandır. Meşrutiyet öncesinde partinin Van bölgesi merkez komitesine mensup olup, geniş yetkileri vardı. Vanlılar ondan memnun olmayıp, fırsat buldukça şikayet ederlerdi. Arkadaşı Davit'in nişanlısına tecavüz etmiş, ardından Davit'e onunla evlenmesini emretmişti. Ancak Davit bunu reddettiği gibi, Manukyan'ın komiteden azledilmesini istemişti. Ancak bu isteği yerine getirilmeyince o öfkeyle komitenin silah depolarını hükümete ihbar etmişti. Olayı gerek ecnebi gazeteler, gerekse partinin organı olan Troşak Gazetesi de yazmışlardı. Bir çok komiteci tutuklanmışsa da, Meşrutiyetin ilanıyla sorun kapanmıştı. Davit öldürülmüş, Manukyan da partide kalmıştı. Ordu'da bir süre bir Ermeni okulunun müdürlüğünü yapmış, ardından Van'da Ahtamar bölgesine maarif müfettişi olmuştu. I. Dünya Savaşı'na kadar o görevde kalan Manukyan Rus Ordusu Van'ı istila edince Taşnaksutyun'un isteği ve Çar Nikola'nın iradesiyle Van'a vali olarak atanmıştı¹⁰⁶.

Hayrenik'in 23 Eylül tarihli sayısında bazı Ermeni liderlerin Osmanlı Devleti'ne sadakatsizlik anlamına gelen davranışları eleştirilmişti. Bu kapsamda Rus İhtilalinden sonra katogikosun siyasi bir sıfatı kalmadığından ne Nubar Paşa'nın ne de diğer zevatın Türkiye Ermenileri adına İtilaf Devletleri nezdinde girişimde bulunma haklarının olmadığı vurgulanmış, bu konuda görüşlerini sorgudukları İstanbul'daki Kafkas Ermeni Hükümeti temsilcilerinin de Nubar Paşa'yı kesinlikle tanımadıkları, Ermeni Hükümetinin kendisine böyle bir görev vermediği cevabını verdikleri ifade edilmişti. Ayrıca Adana eski murahhasası Muşeg Efendi'nin Nubar Paşa ve Mısır Merkez Komitesi kararıyla Bağdat Murahhasa-

104 İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, sayı: 173, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 28-29.

105 A.g.m., s. 27.

106 A.g.m., s. 38 v.d.

lığına atanmasına değinildikten sonra, bu vesileyle Türkiye Ermenileri katogikosu Sahak Efendi'ye teessüf edilmişti. Kendisinin Ermenilere öğütler vereceğine, büyük bir kayıtsızlıkla hiçbir yararlı iş göremediğine işaret edilmiş, kendi cemaatini yabancı etkilerden korumak için daima tetikte duran ve Yahudilerin sadakatine zarar verecek kinayeleri hemen yalanlayan hahambaşından ders alması gerektiği vurgulanmıştı¹⁰⁷.

Diğer taraftan bazı Ermeni çevrelerinin kimi bürokratlara çok tutarsız suçlamalar yönelttikleri de görülüyordu. 27 Ekim 1918 günlü Sabah Gazetesi Ermeni gazetelerinden naklen Sivas Valisi Sabit Bey'in Elazığ valiliği sırasında eski hükümetin emriyle Ermeni katliamı düzenlediğine dair bir haber yayımlamıştı. Oysa Sabit Bey Ermeni olaylarındaki iyi hal ve hareketi hakkında oluşan kandan dolayı Sivas Valiliğine atanmıştı. Hatta Amerika Konsolosu Devis İstanbul'daki Amerikan elçiliğine çektiği 25 Şubat 1917 tarihli telgrafında Sabit Bey'in yerinde kalması için Dahiliye Nezareti nezdinde girişimde bulunulmasını istemişti¹⁰⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Bolşevik İhtilaliyle Rus ordusundaki disiplin bozulduğundan, ordudaki Ermeni unsurların işgal bölgesindeki Türk ve Müslüman halk üzerindeki mezalimi korkunç boyutlara ulaşmıştı. O kadar ki Ahmet Rıza Bey Ayan Meclisinde yaptığı konuşmada Ermeni çetelerinin mezalimi hakkında halkı galeyana getirecek haberler gördüğünü, Ermenilerin Müslüman çocuklarını kapadıkları, kestikleri v.b. umumi heyecana sebep olacak haberler yazıldığını, ülkede savaş nedeniyle halkın taassubunun galeyana geldiği sırada o yayınların bunu bir kat daha arttırdığını, bundan hükümeti sorumlu kılacak birçok fenalıkların doğabileceğini, dolayısıyla yayınların yasaklanması gerektiğini söylemiş; ülkede birçok sadık Ermenin olduğuна işaret etmişti¹⁰⁹. Ermeni askerlerin bu vahşeti yüzünden Rus Hükümeti Brest Litovsk Antlaşması'nın 1. maddesinin 5. fıkrasıyla gerek Rusya'da, gerekse işgal altındaki Osmanlı illerindeki Osmanlı ve Rus uyruğundaki Ermeni çetelerinin ellerinden silahlarını almayı ve bunları dağıtmayı ve çeteleri tümüyle terhis etmeyi garanti etmişti¹¹⁰. Bu mezalim çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'da müstahkem mevki komutanı olan Rus 2. topçu alayı komutanı yarbay Twerdo Khlebof'un tanıklıkları önemlidir. Erzurum'da 16 Nisan 1918'de kaleme aldığı anılarında,

107 s. 34-35.

108 İkdam, 29 Ekim 1918.

109 Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (M.A.Z.C.), 3.devre, c. II, Ankara 1991, s. 108-109.

110 M.M.Z.C, 3.devre .c. III,Ankara 1991, s.422.

Erzurum'un Türk Ordusunca kurtarılmasından iki ay önce Ermenilerin Müslüman halka uyguladıkları zulmün her türlü tasavvurun üzerinde olduğunu kaydetmekte ve şunları aktarmaktadır: *"Bir gün şehirde atla gezerken bir Ermeni askerinin komutasında küçük bir Rus birliğine rastladım. Yetmiş yaşında iki ihtiyar Türkü işkence ederek götürüyorlardı. Ermeninin elinde demir telden bir kırbaç vardı. Müdahalemler ve zorlukla bu çaresizleri ellerinden kurtarabildim", "Ermeniler tarafından Erzincan'da yapılan mezalimi bizzat komutan Oudichélidze'den dinledim. Bu kıyım bir Ermeni doktoru ile bir ordu müteahhidince yönetilmiş, burada 800 den fazla savunmasız ve silahsız Türk öldürülmüştür. Kazılan büyük çukurlara ölümler atılıyorlardı. Bunlar hayvan boğazlanır gibi kesiliyor!!..."*, *"Erzurum'a bağlı Ilıca halkının tamamen katliama uğradığını, baltalarla öldürülmüş bir çok Türk cesedine rastladığını komutan Oudchélidze söyledi"*, *"Ermeniler yalnız bir akşamda 3.000 Türk öldürdüklerini iftiharla söylüyorlardı"*, *"Ermenilere bu mezalim hakkında nasihatlerde buldukça -Siz Rusunuz, hiçbir zaman Ermeni mefkuresini anlayamazsınız- karşılığını veriyorlardı"*¹¹¹. H. Kıdwai yukarıdaki Rus kaynaklarına dayanarak, kıyımın doktor, tüccar gibi Ermeni elitlerince yapılmış olmasına dikkat çekmekte, Ermenilerin kestikleri Türkleri saydıklarını, 70 kişinin doldurulduğu çukurun 10 kişi daha alabileceğinin söylenmesi üzerine kesime devam ettiklerini, bir Ermeni tüccarın çukura doldurulmuş 80 Türkten çıkmak isteyenleri birer birer öldürerek eğlendiğini kaydetmektedir¹¹². Yine Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Bernstorff'ın Figaro Gazetesi savaş muhabiri Ernest Simais'ten öğrenip 10 Nisan 1918'de Alman Dışişlerine bildirdiğine göre, Ermeni çeteleri Erzurum'da Türk kızlarına tecavüz etmişler, Bitlis'e bağlı silahsız köyler halkını tümüyle katletmişlerdi. Rus Ordusundaki Ermeni unsurların vahşetine Türk esirleri de hedef olmuşlardı. Rus Yüzbaşı Cologriof'un raporuna göre, Kafkasya'daki Türk savaş esirlerinin durumları halkının çoğu Ermeni olan ve olmayan yerlere göre ikiye ayrılıyordu. Ermenilerle meskun yerlerde esirlerin yok edilmesi için gerekli bütün koşullar oluşturulmuştu. Ermeni askerler sırf kişisel zevkleri için Türk savaş esirlerini öldürüyor, bunu çoğunlukla işkenceyle gerçekleştiriyorlardı¹¹⁴. Kuzey ve Güney Kafkasya'daki Türk esirleri teftişle görevlendirilen Danimarka Salibiahmeri üyesi Castenskiold ile Dr. Lorse'y'den oluşan heyetin tespitine göre Gümrü'deki

¹¹¹ Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, s. 8-10.

¹¹² A.g.e., s. 11.

¹¹³ Selami Kılıç, "Ermeni Propagandaları ve Almanya'nın Ermeni Politikası (1917-1918)". Türk Dünyası Araştırmaları, sayı:113, İstanbul 1988, s. 180.

¹¹⁴ Rusya'daki Üseramız Hakkında Malumat, s. 28.

Karanof kışlasındaki 1.800 esirin durumu çok kötüydü. Esirler Ermenilerden çok korkuyorlardı. Çünkü Kars ve Gümrü'de Ermenilerin Osmanlı esirlerini öldürdükleri ortaya çıkarılmıştı¹¹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği ve İtilaf Devletlerinin başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin işgaline giriştikleri anda, Ermeni ve Rumların gerek Meclis-i Mebusan'da, gerekse basın yoluyla Türklere karşı yoğun bir saldırıya geçtikleri görüldü. Savaş koşullarında sadece yaşadıklarını, gördüklerini değil, duydukları herşeyi de ortaya atmaları gerçek olanla olmayanı ayırtedilemeyecek kadar karmaşık bir hale getirdi. Adeta bir milleti akıl almaz iddialarla suçlamak, aleyhinde her türlü iftiralarda bulunmak için savaş sonrasının yeni koşulları bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirildi. Bu durumu Pickthall'ın şu sözlerinin en yalın şekliyle yansıttığını düşünüyoruz: "*İç güvenliklerinin Boğaz'daki savaş gemileri tarafından garanti edildiğini görünce öyle küstahlaştılar ki, Türklere başka hiçbir millet bu terbiyesizliğe tahammül edemezdi*"¹¹⁶. Oysa daha 19 Ekim 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın tehcir edilenlerin eski yerlerine dönmelerinin kabul edilerek uygulanmasına başladıklarını bildirmesi şükranla karşılanmış, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan teşekkürlerini ifade etmişti¹¹⁷. Sadrazam ayrıca bir iki yıldanberi büyük ızdıraplar çeken vatan evladının taşınır ve taşınmaz mallarının kendilerine iade edileceğini, satılmış eşyalarının bedellerinin ödeneceğini belirtmişti. Aynı oturumda Halep Mebusu Artin Boşgezenyan da Avrupalıların vicdan özgürlüğünü yeni tanıdıklarını, İslamiyette bunun 1300 yıldanberi var olduğunu vurgulamış, ölüm cezasının kaldırılmasını istemişti. Ancak 30 Ekim'de mütarekenin imzalanmasının hemen ardından Meclis-i Mebusan'da ilk saldırı başladı. Aydın Rum Mebusu Emanuel Emanuelidi 2 Kasım 1918'de verdiği sekiz maddelik soru önergesinde çeşitli iddialarının yanısıra, Ermeni Milleti'ne mensup olmaktan başka hiçbir suçları bulunmayan 1.000.000 nüfusun kadınlar ve çocuklar ayırtedilmeden öldürüldüklerini ileri sürdü. Önergeyi hükümet adına cevaplayan Ali Fethi Bey (Okyar), özellikle önerge sahibinin Rum, Ermeni ve Arap unsurların gördükleri zararları konu etmesine karşın, aynı şekilde belki de hepsinden çok zarar görmüş, mağdur olmuş Türk Milleti'nden söz etmediğine dikkat çekti. Emanuelidi bunun üzerine egemenliğin Türk unsuru adına kullanıldığını, dolayısıyla O'nun mağduriyetini gidermenin kendi iktidarında olmadığını söyledi. Bunun Türk oldukları için devleti yöneten-

¹¹⁵ A.g.e., s. 29-30.

¹¹⁶ Kemal Kahraman, Bir Doğu Bilimci Olarak Marmaduke W. Pickthall, basılmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 57.

¹¹⁷ M.M.Z.C, 3.devre, c. I, s. 29.

lerin görevi olduğunu, yoksa bir Türkün zarar görmesinden kendisi zarar görmüş gibi üzüleceğini ifade etti. Ancak konuşmasının son bölümünde adeta aba altından sopa gösterdi. Islahat siyasetinin iflas ettiğini, artık ondan söz edilemeyeceğini, muhtelif unsurların mevcut koşullar altında yaşayamayacaklarını, dolayısıyla yeni koşullar üzerinde düşünülmesi gerektiğini belirtti. Nihayet bu sorunların halledilmesinin gerektiğini, çünkü zamanın bunların halledilmemesine uygun olmadığını vurguladı¹¹⁸.

Yine Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin, Maraş Mebusu Agop, Erzurum Mebusu Medetyan, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Sivas Mebusu D. Barsamyan imzalarıyla verilen aynı tarihli diğer bir soru önergesinde, “*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkındaki Kararname*” ile “*İşbu Kararname Mucibince Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Emlak ve Matlubat-ı Metrukeleleri Hakkındaki Kararname*”ye tevfikan yapılan mezalimin mürettip ve failleri ile duçar-ı gadr olanlar hakkında hükümetçe ne düşünüldüğü sorulmuştu. Öncelikle önerge sahiplerinden iki mebus söz aldılar. Artin Efendi Dahiliye Nazırının, icraatını meclise bildirdiğini, yapılacak olanın bundan ibaret olduğunu söyleyerek hükümete teşekkür ettiklerini ifade etti. Kısa sürede yaralar tamamen sarılmasa da hükümetin çaba harcadığını, kendisinin de hükümet olması halinde ancak bu kadarını yapabileceğini vurguladı.

Matyos Nalbantyan ise ivedilikle hareket etmek gerektiğini, kanun-ı muvakkatların kanun-ı esasiye aykırı olduğunu, önergeyi sadece Ermeniler ve Rumlar adına değil, Türkler adına da verdiğini belirterek bu sorunda cins ve mezhep ayırımı yapmadan ocakların söndüğünü söyledi. Ali Fethi Bey projelerinin tehcir edilenlerin yerlerine iade edilmeleri olduğunu, bunun da pek kolay olmadığını, çünkü tehcirdekilerden bir kısmının yeni yerlerinde dükkanlar açtıklarını, iş bulduklarını, hatta aldıkları bilgilere göre yerlerinden kıpırdamamak, kışı oralarda geçirmek düşüncesinde olduklarını anlattı. Suçlular hakkında ellerinde soruşturma evrakı olanları yargıya sevkedeceklerini, ettiklerini, ancak gözlerinden kaçan olaylar varsa şikayet hakkının herkese açık olduğunu dile getirdi¹¹⁹. Aynı oturumda “*Vakt-ı Seferde Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kararname*”nin ivedilikle kaldırılması ele alındı¹²⁰.

¹¹⁸ Aynı ceride, s. 109-III.

¹¹⁹ Aynı ceride, s. 112-113.

¹²⁰ Aynı ceride, s. 114-116.

Meclis-i Mebusan'ın 18 Kasım günlü oturumunda saldırı daha da sertleşti. Artık İtilaf Donanması Boğazda demirlemişti. Dolayısıyla Ermeni mebuslar sadece Ermenilerin yaşadığı acıları olabildiğince abartarak ifade ettiler. Ancak Türkler ve Türklük hakkında olumlu mesajlar vermekten de geri kalmadılar. Artin Efendi ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayet-i azime olduğunu, bunun da Ermeni kıtali, Ermeni faciası olduğunu iddia etti. Türk Milletinin bununla itham edildiğini, fakat asıl itham edilmesi gerekenin eski yönetim olduğunu, kendisinin bu konudaki yaygın kanının aksine millet ve hükümeti farklı şeyler olarak gördüğünü söyledi. O facialar zamanında kendisiyle beraber kan ağlayan, bunu yapanlara lanetler okuyan Türkler olduğuna işaret etti. Öyle halis muhlis Türk şehirleri vardı ki, Ermenileri tehcir zulmünden kurtarmak için memleketçe karşı çıkmışlardı. Erzurum halkı kendi hemşerileri Ermenileri himaye ettikten sonra, her taraftan oraya sevk edilen Ermenileri de korumuşlardı. Konya'nın halis muhlis Türkleri de aynı şekilde davranmışlardı. Dolayısıyla bütün bir milleti bir takım canilerin, delilerin işledikleri suçlar yüzünden itham etmek doğru olmazdı. En uygar ülkelerde bile halkın alt tabakasının derinliklerinde uyuyan görünmez bir taassup vardı. Eğer bir etken gelip onu kıskırtmazsa, o taassup uyur kalırdı. Ancak kıskırtılıp uyandırılırsa, insanlar birbirlerinin gırtlığına saldırır, iç savaş, ihtilal ve eşkıyalık başlardı. Dünyada insanlar arasında din, dil, mezhep gibi çeşitli farklılıklar mevcuttu. İşte taassup mahkumları, bunların insanların kardeşliğine engel olmadığını anlayınca kadar insanlık o görünmeyen taassubun kahredici pençesinde titreyip gidecekti. Artin Efendi konuşmasında vali ve mutasarrıfların tehcir sırasındaki tutumlarına da değindi. Kendi vilayetinin Ermenilerinin yanısıra, oraya sığınan Ermenileri de koruyan, cinayet irtikab etmektense görevinden ayrılan vali ve mutasarrıflardan söz etti. Ancak bunların sayısının sınırlı olduğunu ileri sürdü. Bu bağlamda Reşit Paşa, Haydar Bey ve Halep valisinin adları dile getirildi¹²¹. Artin Efendi bunun yanında çok zalim vali ve mutasarrıfların olduğunu iddia etti. Ancak herhangi bir isim anmadığı gibi, atıfta da bulunmadı. Sadece duyumlarına dayanarak Zor Mutasarrıfının zalimliğini ifade etti. Ermeni mebuslar Zöhrap ve Varteks Efendilerin katilleri Çerkes Ahmet ve arkadaşının asılmış olmalarına

¹²¹ Halep Valisi Celal Bey kendi vilayetine sevk edilecek Ermenilere konut yaptırmak için Dahiliye Nezareti'nden ödenek isteğinde bulunmuş, Tehcir Kanunu çerçevesinde Halep Ermenilerinin tehcirine ilişkin emri uygulamayınca önce Ankara, 3-4 gün sonra da Konya Vilayeti'ne atanmıştı. Celal Bey yeni görevini Dahiliye Nezareti'nden Konya Ermenilerinin tehcir edilmeyecekleri sözünü alarak kabul etmiş, nitekim o sırada tehcir edilmek üzere istasyonlara sevk edilmiş Ermenileri tekrar evlerine göndermişti. Ayrıca diğer yörelerden sevk edilen Ermenilere muhacirin ödeneğinden yevmiye verilmesini sağlamıştı.

karşın, olayı sorgulamaktan geri kalmadı. İstanbul'da oturan katillerin Diyarbakır-Urfa arasında bulunmalarını belli bir merkezden gönderildikleri şeklinde değerlendirdi. Yine canileri cezalandırmakla işin bitmeyeceğini, onlara yardım eden alçak ve sefillerin de cezalandırılmaları ve mağdurlara tazminat verilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca mal gibi paylaşılmış kızların varlığından, İstanbul'da bazı adamların yanlarında olduklarından söz etti.

Mardin Mebusu İhsan Bey "*Van'dan götürülen Müslüman kadınlarını unuttun mu be adam? Ayıptır sana!*" sözleriyle müdahale etti. Artin Efendi "Home School" adlı yüksek İngiliz okulundan mezun olmuş bakirelerin, eğitilmiş kızların bir takım Kürtlerin, haşeratın kucaklarında yattıklarını, onların heveslerine kurban olduklarını söyleyince bu kez müdahale sırası Muş Mebusu İlyas Sami Efendiye geldi: "*Gerçeği gizleme, bugün benim vatanımı kana, sefaletle boğan işte o arkadaşım dediğin Van mebusudur. Bunları söyle, gerçeği meydana koy, gerçeği güneş gibi parlat. Silah altında Rusya'ya yardım eden mebuslar*" sözleriyle mukabelede bulundu. Artin Efendi "*Allah vatana hıyanet edenleri kahreylesin*" sözleriyle cevap verdi. E.Emanuelidi, Artin Efendinin genel kurulda şimdilik söylenmesini doğru bulmadığı, birçoğu doğru, bir kısmı doğru olmayan görüşlerini belirttiğini ifade etti¹²².

Sivas Mebusu D. Barsamyan üç dört yılda birçok olayların meydana geldiğini, bunlardan birçok Türk arkadaşının kendisi kadar üzüldüklerinden emin olduğunu, onlardan gördüğü iyilikleri çoklarından görmediğini, hatta seçimlerin Ermenilerin oy kullanmaktan kaçındıkları bir dönemde yapılması nedeniyle Türk oylarıyla mebus seçildiğini dile getirdi. Perişan durumdaki Ermeni kadın ve çocukları için yapılması gerekenlerden, Van Mebusu Varamyan'ın öldürülmesinden duyduğu üzüntüden söz etti¹²³. Varamyan'ın tek suçunun Ermeni Milletinin iyiliğini düşünmek olduğunu, O'nun anısına daima saygılı olacağını belirtti. Türklerle Ermenilerin yine birlikte yaşayacaklarını, birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti melunesinin yaptığı yıkıntıları imar edeceklerini söyledi. Bu son sözleri üzerine salonda "*sen de o cemiyetin azasındansın*" sesleri yükseldi¹²⁴. Barsamyan'ın iddialarına cevap yine İlyas Sami Efendiden geldi. İlyas Sami Efendi, bu meselenin bir katil meselesi değil, bir mukatele meselesi olduğunu, bunun da Ermenilerin Van halkının %70'ini katletmeleriyle başladığını vurguladı. Seferberliğin başlangıcında Osmanlı Hükümetinin Ermeni ve Rumlardan en sağ-

¹²² Aynı ceride, s. 141-144.

¹²³ Van İsyanı sırasında Bitlis civarında öldürülmüştü.

¹²⁴ Aynı ceride, s. 150.

lam silahlarını esirgemediğini, hatta en pejmürde silahları temsilcisi olduğu Kürtlere verdiğini söyledi. Çeteleriyle Van'a saldıran Pastırmacıyan'ın halen silahlı olarak Rusya'da bulunduğu işaret etti. Osmanlı Ordusunun içte savaş ilan etmesi halinde kendilerine söz söyleme hakkı tanımayacağını, bütün iddiaların iftira, Osmanlıların sessizliğinden yararlanıp onları küçük düşürmek için kullanılan yanlış silahlar olduğunu, buna insanlığın ve hiç kimsenin aldanmayacağı savundu. İngiltere'nin kendi içinde, kendi ekmeğiyle büyüyen, birçok haklara sahip olan bir unsurun ihaneti halinde taş, demir güller yağdırarak onu yok edeceğini ileri sürdü. Salonda "İrlanda'da olduğu gibi" sesleri yükseldi¹²⁵. Kozan Mebusu M. Nalbantyan Efendi Van'da ortaya çıkan bir çetenin olaylar yaratmasından, civar halkın buna katılmasından ülkenin her yöresinde bulunan Ermenilerin sorumlu tutulamayacağını, suçun tek nedeninin Ermeniler olduğunun söylendiğini ifade ederek "Ben ne yaptım?" sorusunu sordu¹²⁶.

Tehcir konusundaki görüşmeler 11-12 Aralık 1918'de de devam etti¹²⁷. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey (Yurdakul) Hükümetin savaşa girdikten sonra bütün unsurlardan sadakat beklemeye hakkı olduğunu, sadakat göstermeyenleri cezalandırması gerektiğini, Hükümetin bunu yaparken ölçüyü biraz kaçırdığını ifade ederek, Emanuelidi'nin "Biz Harb-ı Umumiye katılmadık, katılmadığımızdan dolayı Hükümet bize harp ilan etti" sözlerine dikkati çekti. Bu sözlerin vaktiyle ortaya çıkmış hareketlerin organize olduğunu gösterdiğini, bir hükümetin savaş ilanı halinde onu oluşturan unsurlardan birinin biz bu savaşa taraftar değiliz diyerek hükümetin emirlerine karşı gelmesi halinde isyan etmiş sayılacağını vurguladı.

Meclis-i Mebusan'daki bu tartışmalar aynı paralelde Meclis-i Ayan'da da cereyan etti. Azaryan Efendi tehcir günlerine ait bir anısını nakletti. Polis Müdürü Bedri Beyin bir gün kendisini başkatibin odasına çağırarak "Siz Ermeniler kabahatsız, kabahatliden biz mi ayıracağız zannediyorsunuz. Hepsini bir sudan yıkadık" dediğini anlattı. Bu sahneye Dilber Ağa da tanık olmuştu. İşgal günlerinde anlaşılan Aristidi Paşa da maskesini çıkarmış, tehcir ile kıtal arasında bir fark olmadığını, tehcirin kıtal için yapıldığını iddia etmişti¹²⁸.

Ermeni sorununda büyük devletlerin emperyalist politikaları ne denli etkili olmuşsa, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren sorunun canlı

¹²⁵ Aynı ceride, s. 157 v.d.

¹²⁶ Bu soruya Pastırmacıyan ve Papazyan'ın eylemleriyle kendi konumu arasındaki farkı sorgulayarak mantıklı bir cevap bulabilirdi diye düşünüyoruz.

¹²⁷ Aynı ceride, s. 299 v.d., s. 316 v.d.

¹²⁸ M.A.Z.C, 3.devre, c. I, Ankara 1990, s. 123.

tutulup Türkiye aleyhinde kullanılmasında Yunanistan'ın, Yunan diasporasının çabaları da o denli etkili olmuş ve olmaya de devam etmektedir. Bu rol ile vaktiyle Bizanslı masalcıların oynadığı rolün örtüştüğüne dikkati çekmek isteriz. Bir Yunanlı olan Dimitri Kitsikis'in saptamasına göre Yunan-Ermeni işbirliğinin ilk örneği 1918'de Cenevre'de "*Türklerin zulmüne uğramış Milletler Birliği*" nin kuruluşudur¹²⁹. "*Ermeni- Yunan Kardeşliği*" adlı kitap da aynı yöndeki çabaların bir ürünüdür. Yine yurtsuz kalmış Rum ve Ermenilerin Ocak 1919'da Müttefik temsilcilerine göndermek istedikleri karar sureti şöyleydi: "*Biz asırlar boyunca Türkler tarafından ezilen, zulüm ve işkenceye uğrayan Türkiyeli Hıristiyan Rum ve Ermeni halkları, Müttefiklerin nihai zaferine hizmet etmiş olma inancıyla şu hususların gerçekleşmesini istediğimizi bildiririz:*

- 1- Rum ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Türk egemenliğine son verilmelidir.
- 2- Bağımsız bir Ermeni devleti kurulmalı, Rumlara ait bölgeler Osmanlı İmparatorluğundan alınarak Yunanistan'a bağlanmalıdır"¹³⁰.

Ayrıca Amerika'da yayımlanan Ermeni ve Rum gazeteleri de işbirliği halindeydiler¹³¹. Yunanistan Başbakanı E. Venizelos da Ermenileri Türklere karşı doğal müttefik saymış, Trabzon üzerindeki Rum-Ermeni rekabeti üzerine Pontusçu Rumlara Ermeniler lehine feragat etmelerini öğütlemiş ve Türklere karşı onların dostluğuna ihtiyaçları olduğunu söylemiştir. Bu politika sonuç vermiş, kiliselerde düzenlenen ortak ayinlerde birlikte hareket edileceğine dair yeminler edilmiştir. Hatta bazı Ermeniler Yunan Ordusuna gönüllü olarak katılmışlardı. Hınçak Cemiyeti'nin oluşturduğu komitelere İzmir Ermeni Kadınlar Cemiyeti yardımcı olmuş, Bandırma, Balıkesir, Kırkağaç, Kınık, Ödemiş ve Manisa yörelerinden gönüllüler toplanmasına girişilmişti. Yunanistan kimi zaman da Ermenileri buna zorlayarak savaşta ön saflara sürmüş, Avrupa'daki Ermeni çevreleri bundan sık sık şikayet etmişlerdir. Basında yer alan güncel bir haber Yunanistan'ın halen deyim yerindeyse Ermenilerin sırtını sıvazlamaya devam ettiğini göstermektedir. Habere göre, Yunan Savunma Bakanlığı Balkanlardaki barış gücünde görev yapacak Yunan birliklerinde bir Ermeni bölüğünün yer alması için Ermenistan Savunma Bakanlığıyla görüşmeler yapmaktadır. Atina'da Yunanistan Savunma Bakanı Yiannos Papandoniu ile görüşen Sarkisyan, Elefterotipia gazetesine verdiği demeçte "*muhtemelen yakında Balkanlarda olacağız. Bölük seviyesindeki Ermeni askerleri Yunan güçlerinin bir parçası olarak görev yap-*

¹²⁹ Dimitri Kitsikis, Yunan Propagandası, İstanbul (tarihsiz), s. 268.

¹³⁰ A.g.e. .s. 271.

¹³¹ İzzet Öztoprak, Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını, Ankara 1981, s. 39-40.

cak. Bu misyona zaten hazırız. Yunanistan nereye dersen biz oraya gideceğiz” dedi¹³².

Milli Mücadele’de Ermeniler geçmişte olduğu gibi Türklere karşı hep büyük devletleri kullanmak istemişler, ancak sonuç bunun tam aksi olmuş, kendilerini özellikle Fransa’nın emellerine alet olmaktan kurtaramamışlardı. Bu bağlamda bazı Fransız bilim adamları Ermenilerle aynı soydan geldiklerini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdi. Fransa Mondros Mütarekesi sonrasında işgal ettiği güney bölgesinde Ermenileri acımasızca istismar etti. Daha Aralık 1918 ortasına doğru Ermeniler Fransız üniformalarıyla Kilikya’ya girmişlerdi¹³³ ve General Allenby’nin emriyle Suriye’de sürgünde olan 100.000 Ermeni Kilikya’ya dönmüşlerdi. Bogos Nubar’ın iddiasına göre Kilikya Ermenilere vaadedilmiş, bu nedenle Ermeni gönüllüler Suriye’de Fransız komutasında savaşmışlardı¹³⁴. 31 Ocak 1920’de Adana’da toplanan Ermeniler, Ermeni askeri teşkilatının kurulması, jandarmaların kuşkulu bütün Müslümanları öldürmesi, Türk taraftarı hissi uyandıran Maraş Valisi Andre’nin azli kararlarını General Gouraud’ya bildirmiş ve olur cevabı almışlardı¹³⁵.

Diğer taraftan İstanbul’daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol Kilikya’daki Ermeni kıyımı iddialarının içyüzünü 21 Şubat 1920’de Washington’a gönderdiği gizli tel yazısında şöyle açıklamıştı: Kemalistler Kilikya’daki Ermenilerin Fransızlarca silahlandırılması, ya da Fransız Ordusuna alınması sonucu meydana gelen olaylar yüzünden işe karışmak zorunda kalmışlardı. Fransızlar Türk köylerini yakmışlar ve Türk halkına kötü davranmışlardı. Milliyetçiler sivil Ermenilere değil, Fransız askerlerine saldırmışlardı. Başlangıçta Ermeni propagandasının etkisinde kalan İngiliz siyasi temsilcileri durumu anlayıp, Kilikya Ermenilerinin Fransızlarca askere alınıp, askeri amaçlar için kullanılmalarının gerginliği arttıran etken olduğunu kabul etmişlerdi¹³⁶. Aynı konuda 28 Şubat 1920’de İngiliz Dışişleri Bakanlığında yapılan toplantıda ise olaylar şöyle değerlendirilmişti: Ermeni Patriği Maraş’ta Ermenilerin kesildiklerini ileri sürmüştü, fakat Bogos Nubar Paşa bu haberi yalanlamıştı. Fransız grupların 2/3’ü yerli Ermenilerden olup, Ermeni asker sayısı 18.000’di. İngilizlere göre Mustafa Kemal olmasaydı Ermenilerin bir şansı olabilirdi. Fransız kuvvetlerinin Maraş’tan ay-

¹³² Yorgo Kırbaki, Milliyet Gazetesi, 19 Ekim 2002.

¹³³ Paul Dumont, a.g.e., s. 15.

¹³⁴ Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, c.I, Ankara 1973, s. 22.

¹³⁵ Erol Ulubelen, a.g.e., s. 199.

¹³⁶ Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 201.

rıldığı bilmeyen 15.000 Ermeni askeri ertesi gün Türklere karşı harekete geçince hepsi öldürülmüşlerdi. 20.000 Ermeni askerinin öldürüldüğü haberi doğru değildi. Türklerin Ermenilere karşı nefreti, onları Fransız üniformalarıyla gördüklerinde büsbütün artmıştı¹³⁷. Nisan 1920 başlarında Le Temps Gazetesi İngiltere’de, Türkler Maraş’ta Ermenileri katlediyor şeklinde asılsız haberlerin çıkarıldığını, oysa olayların Ermenilerin Müslümanların aleyhinde şımartılmalarından çıktığını, olayların katliam boyutunda olmadığını yazmıştı. Yine aynı günlerde Gaziantep cezaevinden gayrimüslim suçluların kaçmak istemeleri üzerine olaylar çıkmış, jandarmalar silah kullanmak zorunda kalmışlardı. Bu durumdan kaygı duyan Ermeniler 7-8 Nisan gecesi Müslüman mahalleleri üzerindeki saldırılarını arttırmışlardı. Amerikan Koleji Müdürü olaylara Ermenilerin neden olduğunu açıklamıştı¹³⁸.

Aynı günlerde Ermeniler kendilerine vaadedilen Ermenistan’ı kurabilmek için çabalarını yoğunlaştırmışlardı. Bu yönde umutla çalışanların başında gelen Hadisyan İstanbul’dan Paris’e hareketinden önce İngiliz siyasi temsilcisine Ermeniler adına minnet ve şükranlarını sunduktan sonra 25.000 tüfek aldıklarını, ayrıca Ermeni Ordusunda 30.000 Rus yapısı tüfek ve 1.000.000 mermi bulunduğunu, saldırı için Yunan ilerlemesini beklediklerini bildirmişti¹³⁹. Hadisyan Avrupa’da 20 milyon dolar borç para aramış, Avrupalıların iç borçlanma önerileri üzerine, Zaven Efendi’nin devreye sokulmasıyla İstanbul’da para toplanmasına başlanmıştı. Halide Edib’in ateşli bir Hıristiyan ve Ermenilerin can dostu olarak nitelendirdiği Dr. Gates Adana ve yöresini dolaşmış, Türkiye’nin güneyinde bu kadar küçük bir azınlıkla Ermenistan kurulamayacağını açıklayınca, Ermeni basını şiddetle karşı çıkmıştı¹⁴⁰. Ancak Fransa’nın vaadettiği Ermenistan rüyası çok sürmedi. Fransa’nın Anadolu’da artık Ermenilere ihtiyaç duymayacağı 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması’na kadar devam etti. Ermeniler büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Bir taraftan da Müslüman komşularına yaptıkları fenalıklardan dolayı artık birlikte yaşama olanağı görmediklerinden limanlara koşarak canlarını kurtarma kaygısına düştüler. Bu hızlı göçte Türklerin bir sorumluluğu olmadığını Fransa da kabul etti. Bu şekilde Mersin’de toplanmış bir Ermeni topluluğunu teselli etme görevi yine bir Fransız F. Bouillon’a düştü¹⁴¹. Ermeniler, kendisine verdikleri cevaplarla Fransızların kendi üzerlerinde oynadığı oyunu

¹³⁷ Erol Ulubelen, a.g.e., s. 228.

¹³⁸ İzzet Öztoprak, a.g.e., s. 161.

¹³⁹ Erol Ulubelen, a.g.e., s. 254-255.

¹⁴⁰ H.Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihani, 6.baskı, İstanbul 1982, s. 19.

¹⁴¹ Geniş bilgi için bkz.Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, a.g.e., s. 156-158.

çok iyi anlayıp itiraf etmişler, ancak bunda bir kez daha geç kalmışlardı. Suriye, Lübnan, Filistin ve Mısır'a göç etmişler, ancak buralarda kabul edilmediklerinden tekrar Mersin'e dönerek, oradan İzmir ve İstanbul'a gitmişlerdi.

Milli Mücadele döneminde Anadolu'yu dolaşmış Amerikalı General Harbord'ın izlenimleri ve raporunda yer alan hususlar aydınlatıcıdır. G. Harbord Erzurum Belediye Başkanına "*Erzurum'da Ermeniler Türklerden fazlaymış. Şimdi hiç Ermeni kalmamış*" deyince, Zakir Efendi "*işte mezarlıklar burada. Erzurum ölüsü de Türk, dirisi de*" cevabını vermişti. Ermenistan Hükümet Başkanı Hatizof (Hadisyan) 25 Eylül 1919'da Amerikan Heyetine verdiği raporda Ermenistan teşkiline ilişkin minnetini ve umutlarını şöyle ifade etmişti: "*Cenab-ı Hakka çok şükür. Ermeni davası her yerde hüsn-ı kabul gördü. Yedi il Ermenistan'a verildi. Bu iş Paris'te kararlaştırıldı. Bir emrivakidir. Askerimiz her yerde alicenap hamimiz İngilizlerin cesur askerlerince değerli yardım görmektedirler. Mesela bir yer askerlerimizce işgal ve anavatana katılacaksa oraya derhal yeterli İngiliz kuvveti giderek, Müslümanları kandırıp ikna ederek bize haber veriyorlar. Askerlerimiz onların açtığı yolda resmigeçit yapıp aniden en zor yerlere kolayca dahil oluyorlar*". Buna karşılık G. Harbord Erivan'da Ermenilere Türklerle uzlaşmalarını önermişti. Onlara "*Paris'e murahas göndereceğinize Erzurum'a gönderin de Türklerle anlaşın, aksi halde işiniz haraptır*" demişti. Gümrü barış görüşmeleri sırasında Ermeni heyeti başkanı Hatisyan bunu üzüntüyle itiraf etmiş, Harbord'ın sözünü dinlemedikleri için felakete uğradıklarını söylemişti¹⁴². G. Harbord'ın 10 Ekim 1919 tarihli raporunda Türkiye'nin hastalık ve savaşlardan nüfusunun %20'sini kaybettiği, Ermenilerin yavaş yavaş hiçbir korku duymadan yerlerine döndükleri, gezileri boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediklerine dair bir belirtiye rastlanmadığı, üç ay önce Ermenilerin tek bir adam kalmayınca kadar kesildiklerini duydukları halde, duyduklarının hiçbirinin doğru olmadığı, zaten kendisinin bu katliamı her zaman kuşkuyla karşıladığı, Fransızların Türkleri manda altına almak istediklerinden dünyanın şüphelerini Türklerin üzerine çekmek istedikleri belirtilmişti¹⁴³. Ayrıca 400.000 Ermeni'nin savaş sırasında Rusya'ya kaçtığı, 400.000 Ermeninin Doğu Anadolu'da yaşadığı, toplam nüfuslarının 1.500.000 olduğu, Ermenilerle görüşüldüğü ve sanıldığı kadar kötü koşullarda yaşamadıkları, bölgede 60.000 Türk askerinin tifüsten öldüğü, kıtlık ve hava koşullarının da ölümleri arttırdığı ifade edilmişti¹⁴⁴. Yine Amerika Şarkıkarip Yardım Komisyonu Başkanı Dr. Paznof'un ifadesine göre Türkiye barışının sürüncemede kalması yüzünden 630.000 Ermeni

¹⁴² Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, 2.baskı, İstanbul 1969, s. 292 v.d.

¹⁴³ Erol Ulubelen, a.g.e., s. 212.

¹⁴⁴ Nurşen Mazıcı, Belgelerle Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918), İstanbul 1987, s. 107.

muhacirin yerlerine dönmeleri kararlaştırılmadığından komisyonun çalışmaları kesintiye uğramıştı¹⁴⁵. M. Larchere'in kaydına göre, 1920'de yapılan Fransız so-ruşturmasında Türklerin göç ettirilen Ermenilere kötü davranmadıkları, Ermeni-lerin silahlanıp ayaklandıkları, kıtlık ve benzeri nedenlerle 500.000 Ermeninin öldüğü rapor edilmişti.

Bilindiği gibi Milli Mücadele döneminde Taşnak Ermeni Hükümeti'nin Sivas'a kadar ilerleyerek Büyük Ermenistan'ı kurma hayali Kazım Karabekir'in Ermenistan hareketiyle noktalanmıştı. Ermeni komiteciler mütareke döneminde İstanbul'da silahlı teröre başvurmuşlar, devlete sadakat gösteren Ermenileri tehdit etmekten, hatta öldürmekten geri kalmamışlardı. İstanbul Polis Müdürü daha mütarekenin ilk günlerinde patrikhane vasıtasıyla Ermeni gençlerini polis olma-ya davet etmişse de olumlu bir cevap alamamıştı¹⁴⁶. Ermenilerin pervasızlığı o dereceye varmıştı ki, örneğin 20 Haziran 1920'de İstanbul'daki kiliselerinde, 1 Temmuz 1915'te Bayezit meydanında asılarak idam edilen 20 Hınçak komiteci-sinin ruhlarına ayinler yapmışlardı. Bu son hareketin başarıya ulaşması üzerine de dükkanlarını açmamışlar, bayraklarını yarıya kadar indirmişler, Patrikhane-ye yas ayini gerçekleştirmişlerdi¹⁴⁷. Buna karşılık 13 Kasım 1920'de Gümrü'de ya-pılan mitingde Ermeniler Taşnakları lanetlemişler, Türk Ordusu aleyhinde bulu-nan Taşnak yanlısı Ermeni papazını döverek kovmuşlardı¹⁴⁸. Ermeni esirlerden Yarbay Vartan Mihail Arzumanyan iadesi sırasında Kazım Karabekir Paşa'yla görüşerek, bir Rus savaşında Ermenilerin Türklere yardım edeceklerine söz ver-mişti. Ayrıca kendisine yazdığı 23 Haziran 1921 tarihli açık mektupta Rusya'nın hangi rejimle yönetilirse yönetilsin Ermenistan'ın bağımsızlığını kabul etmeye-ceğini, çünkü Rusların başlıca emellerinin Ermenistan ve Türkiye üzerinden açık denize çıkmak olduğunu belirtmişti¹⁴⁹. Diğer taraftan bütün bunlara karşın bu son hareketle ilgili de mezalim iddiaları ortaya atılmış, bunun için "*sahipsiz ye-timleriniz Davit ve Haçik Markaryan*" imzalarıyla yazılmış 1 Kasım 1921 tarihli bir mektuba dayanılmıştı¹⁵⁰. Ancak bu iddialar Amerikan Şarkıkarip Cemiyeti Kafkasya Şubesi Müdürünün Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 27 Kasım 1921 tarihli bir mektupla yalanlanmış, müdür sözkonusu mektubu büyük bir nef-ret ve utançla okuduğunu, içeriğinin tümüyle yalan olduğunu bildirmişti¹⁵¹.

¹⁴⁵ İkdam, 16 Kasım 1919.

¹⁴⁶ İkdam, 13 Aralık 1918.

¹⁴⁷ Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), basılmamış doktora tezi, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, s. 303

¹⁴⁸ Nurettin Gülmez, a.g.e., s. 449-450..

¹⁴⁹ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 925.

¹⁵⁰ Kazım Karabekir mektubun kesin olarak Erivan bağlantılı bir komitenin hazırladığı bir pro-paganda olduğu görüşündedir, bk. a.g.e., s. 858.

¹⁵¹ A.g.e.,s. 856.

Ermenistan'da Taşnak Hükümetinin yerini Bolşevik bir rejim alınca Güm-rü Barışı (2/3 Aralık 1920) onaylanmayan, dolayısıyla yürürlüğe girmeyen bir antlaşma olarak kaldı. Bu nedenle Rusların yardımını alabilmek düşüncesiyle Moskova'ya giden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin temsilcilerine, Hariciye Komiseri Çiçerin Ermenistan'a mutlaka Van ve Bitlis illerinden bir yer verilmesini, yapılacak yardımın bu esasa dayandığını söyledi¹⁵². Türkiye Büyük Millet Meclisi 16 Ekim 1920'de bu öneriyi reddetti. Meclisin kararı Mustafa Kemal imzasıyla 8 Kasım'da Çiçerin'e bildirildi. Belirli bir arazi parçasının bir azınlığa terkedilmesini istemenin emperyalist bir amaçla hareket etmekten başka bir şey olmadığı vurgulandı¹⁵³. Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği sırasında bir Ermenistan sorununun konuşulup konuşulmayacağı sorusuna, Stalin "Siz Ermenistan sorununu kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmışsa onu da hallediniz" cevabını verdi¹⁵⁴. Lenin de Moskova'da Sovyetler Kongresi'nde, Kafkasya'da Gürcü Menşevikler ve Ermeni Taşnakların Sovyetler aleyhine hareket ettiklerini, güvendikleri Amerika ve İngiltere'den hiçbir yardım görmediklerini, onları herhalde bertaraf edeceklerini bildirmişti¹⁵⁵.

Karabekir Paşa'nın Sovyetlerin Boğazlar ve Doğu illerine yönelik talepleri karşısında 20 Aralık 1945'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşma gerek Amerikalıların, gerekse Ermenilerin tanıklıklarına yer vermesi, ayrıca bunları belgelendirmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Konuşmada öncelikle sözkonusu illerin Türklük kimliği ortaya konulmaktadır: "Kars denen yer kimlerindir? Bu asırlarca Türk halkı ile meskun olan ve ancak kısa bir zaman için Çarlık idaresine tazminat karşılığı olarak verilen bir Türk ülkesidir. Biz Sarıkamış'a Soğanlı ve Allahuekber dağlarını aşarak girdik. Akdeveler, Beniahmetler, Üçler Tepesi, Kocahaliller, Küçük ve Büyük Yahniler, Alacadağlar, Çalkavurlardan geçtik. Nihayet Arpaçayından, Çıldır Gölü'nden su içtik. Hududumuzu da son Türk ülkesidir diye Arpaçayı ile çizdik... Arkadaşlar... Eğer haritayı açarsanız bu yerlerin isimleri bile tamamıyla Türktür. Çarlık Rusyası 40 küsür senedenberi oradaki Türklerin ne dilini ne de milliyetini ve hatt ne de köylerinin isimlerini değiştirememiştir. Oradaki Ermenice adlar tek tük ⁴ radan buradan gelmiş bir surette olabilen birkaç köyden ibarettir. Orayı böyle bulduk ve orada bizim meşhur 93 Muharebesinden kalmış gazilerimizle sarıştık, öpüş-

152 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 161.

153 A.g.e., s. 185.

154 Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara 1982, s. 181.

155 A.g.e., s. 184.

tük. Biz oraları Ruslardan almadık, iki defa oralarda hareket yaptık. Biri Cihan Harbinde Ruslar kendi yurtlarına çekilmiş ve orada ne Rus nüfusu ne de ordusu yoktu. İkincisi İstiklal Harbimizde her ikisini de Ermeni müstevlilerden aldık ve oradaki Türklerin hemen yarısını katliam edilmiş, evleri köyleri yakılmış bir halde bulduk. Koştuk onları kurtardık. Kars ve Gümrü'deki Amerikan heyetleri bu hareketimizi gördüler. Yazıları ile takdir ettiler. Kars'taki Amerikan heyetinin verdiği vesika Türk Ordusu'nun çok muntazam bir ordu olduğunu ve medeniyet seviyesinin asla Avrupalılardan geri olmadığını, aceze ve çocuklara karşı katiiyen zulüm ve katil yapmadığını bildirmiştir. Bunlar kendi hükümetlerince verdiği ilk rapordu. Gümrü'deki Amerikalılar vaziyeti gördüler. Ermenilerin halini gördüler ve onlar da Amerika'ya şunları yazdılar: Türk Milletine yardım ediniz. Türk istiklal davasına yardım ediniz. Türkler büyük bir millettir. Onun yetiştirdiği ordu bugün elimizden tutarak çocuklarımızı ve bizi en medeni milletler gibi himaye ediyor ve bize yardım ediyor.

Sonra bir kısmı general olmak üzere birçok Ermeni esir subayların verdiği imzaları altındaki vesika Türk Ordusunun katiiyen katliam yapmadığını ve esirlere çok iyi bakıldığını, Türklere karşı Ermenilerin bundan sonra silaha sarılmamalarını Ermeni çocuklarının ve ahfadının bilmesi lazımdır dediler. Bütün bu vesikayı da Başbakanımıza verdim.

Arkadaşlar, Moskova Muahedesi bu olan bitenlerin samimi kabulü idi. Kars Muahedesi ise, Kafkas Milletleri ile beraber Rusların bu Moskova Muahedesini tespit etmeleri idi.

Ortaya bir iddia çıkıyor. Nereden bilmiyorum. Güya biz Rusların zayıf zamanlarında zorla bu muahedeleri onlara imzalatmışız. Bu iddia Moskova'dan geliyorsa onlara şu hatırayı arz edeyim. Moskova Muahedesi zamanında bizim bütün Şark ordusu orada şarkta idi. Batum'un işgali akabinde Moskova Muahedesi imzalandı. Amma Kars Vilayeti ve civar vilayetleri bize tamamiyle terkeden esas muahede Kars Muahedesidir. Ve Kafkas Federasyonu milletlerinin de delegeleri ve dış bakanları olduğu halde, Rusların Kars Muahedesini imzaladığım zaman hala biz kuvvetli değildik. Şark Ordumuz garba dönmüş, cephaneler ağır topları hep o tarafa sevk edilmişti. Bunu pekala Ruslar biliyorlardı.

Kars Muahedesi ebedi dostluğa dayanan bir muahede idi. Bunu nutuklarımızda da bildirdik. Bundan başka bizim yerimizde başka bir millet ve hınç beleyen bir ordu olsaydı, Ermeni mevcudiyeti kalmazdı. Bunun için Ermeniler Kars Muahedesine imzalarını koydukları zaman, bunun şükran borcu olduğunu ifade etmişlerdi. Görülüyor ki bu muahede de bir tazyik, bir kuvvet yoktur. Kars

Muahedesi Ruslar namına imzalayan Ganeski'nin nutkunu da Başbakanımıza verdim. O zaman Lenin devlet reisi, Çiçerin hariciye komiseriydi. Onlar da aynı mealde nutuklarla cihana haykırıyorlar ve diyorlardı ki; Türkler istiklal harbi yapıyorlar. Biz adilane sulhlerle Türklerin haklarını teslim ettik. Türkler önce haklarına, hakları için de güçlerine güveniyorlar. Ey Avrupa milletleri Türklerin haklarını teslim ediniz. Biz şarkta onların tamamıyla hakkı olan hudutları çizdik. Siz de garpta bizim kadar medeni olunuz. Bunları söyleyen Lenin, Çiçerin ve Kars Muahedesi imzalayan Ganeski'dir"¹⁵⁶.

Milli Mücadele sonrasında Dr. Nansen'in yakınoğuda Ermeni sorununun halli çerçevesinde Yunanistan, Suriye ve Türkiye'de bulunan Ermeni mültecilerinin Rusya Ermenistanına nakilleri planı Milletler Cemiyeti'nce benimsenmiş, Nansen'in yerinde yaptığı incelemeler sonucunda Yunanistan ve İstanbul'da oturup Rusya Ermenistanına yerleşmek isteyen Ermenilerin sayısı 15.000 olarak saptanmıştı¹⁵⁷.

Milli Mücadele döneminde İngiliz Hükümeti'nin ve istihbaratının Ermeni sorununa bakışı kuşkusuz emperyalist idi. Bu o kadar açıktı ki, İngiliz Başbakanı L. George'un Avam Kamarası'nda Türkiye Hıristiyanlarını koruma adına yaptığı konuşmalar da inandırıcı bulunmuyordu. İrlanda Başpiskoposu Kardinal Logue Başbakanın böyle bir konuşmasına "*L. George ile İngiliz bakanlar Türkiye'deki Hıristiyanları korumak için doğrusu çok şey yapıyorlar. Dilerim İrlanda'daki Hıristiyanlarla ve orada her gün cereyan eden kırimla da bir parça ilgilensinler*" sözleriyle tepki göstermişti¹⁵⁸. İstanbul'daki İngiliz istihbaratının Ermenileri ve Ermeni sorununu sömürmekte öne çıkan isimlerinden ikisi Yüzbaşı Bennet ve Dr. R. Frew'dı. Galata'da Zare Loryan yönetimindeki Ermeni komitesi İngiliz gizli servisinin doğu merkezi emrine girmişti. Perapalas'taki İngiliz casusluk örgütünün aktif bir birimi olarak çalışıyordu. Loryan esasen çocukluğundan itibaren İngiliz istihbaratınca eğitilmişti. Yüzbaşı Bennet düzenlediği ortak bir toplantıda bir Kürt-Ermeni komitesinin kurulmasını, Kürtlere doğu illerinde bir Kürt-Ermeni devletinin kurulacağını vaadedilmesini istedi. Toplantıdaki Ermeniler bu öneriye şiddetle karşı çıktılar. Bennet bunun üzerine Ermenilere bu vadin hiçbir bağlayıcılığının olmayacağını, bölgenin işgal edilmez Ermenilere verileceğini bildirdi. Bu konuda Filistin örneğini verdi. Orada çoğunluk Araplardaydı ama Yahudi hükümeti kurulmuştu. Böylece Ermenilerin

¹⁵⁶ Süleyman Ünlüsoy, İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkilerinin Türk Kamuoyundaki Tepkileri (1945-1952), basılmamış yüksek lisans tezi, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 89 v.d.

¹⁵⁷ Ayın Tarihi, no:28, Ankara 1926, s. 1392

¹⁵⁸ D.V. Mikusch, Gazi Mustafa Kemal, çev. Esat Nermi Erendor, İstanbul 1981, s. 313.

ikna edilmesiyle bir Kürt-Ermeni komitesinin kurulması kararlaştırıldı. Bu konuda öyle bir strateji izlenecekti ki, Kürtler doğuda çıkarılacak ayaklanmalarda Ermeni parmağı olduğunu anlamayacaklardı. İngiltere'nin Ermeni sorunundan bir beklentisi de, bu konuda duyarlı olduğunu düşündüğü Amerikan kamuoyunu etkilemek ve böylece Kafkasya'da Amerika'yı yanına çekebilme idi.

Ünlü İngiliz casusu Albay Lawrence'ın 1922'de Yusuf Kemal Bey'in Londra seyahatinde tarihçi Prof. Toynbee'nin evinde kendisine söyledikleri de soruna farklı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Lawrence, Türkleri mahvetmek istedim başaramadım, Kürdistan kurmak istedim onu da başaramadım. Fakat Arabistan'ı teşkilatlandırmayı başardım dedikten sonra şöyle devam etmiştir: *"Durun size bir şey daha söyleyeceğim. Ermenileri bir yerden öbür yere naklettiniz diye sizi itham ediyorlar, ben etmiyorum. Irak'ta birkaç bin Ermeni vardı. Onlara Erivan'a gidin dedim gittiler. Gitmeselerdi belki ben de sizin gibi harekete mecbur olacaktım. Çünkü bir toprakta bir millet yaşar. Başka bir millette onunla beraber yaşamak isterse onun dediğini tutar. Başka türlü beraber yaşanamaz"*¹⁵⁹.

Sakarya Zaferi Yunan Ordusu'nun taarruz gücünü kırmakla kalmadı, Türkiye Ermenilerinin yüzyıllarca Türklerle birlikte mutlu yaşadıklarını hatırlamalarını da sağladı. Patrik Zaven Efendi 1922'de Türklerin azınlıklara zulmettikleri iddiaları üzerine¹⁶⁰, birçok kişinin öldürüldüğü haberlerini yerinden araştırmaları üzerine yalan olduğunu öğrendiklerini, Türklerle asırlarca birlikte yaşadıklarını, yine birlikte yaşayacaklarını; fakat acı ve yakın bir geçmişin iki toplumu birbirinden uzaklaştırdığını, hayatın yine iki toplumu birleştireceğini, Türklerle maziyi hatırlamadan dost olmak istediklerini, ancak bunun için kesin güvence verilmesi gerektiğini açıklamıştı¹⁶¹. Gabriel Noradunkyan Efendi de aynı günlerde L'İstamboul Gazetesi'ne gönderdiği mektupta *"iki unsuru yeniden birbirine yaklaştıracak esasları bulmak gerektiğinden"* söz ederek Zaven Efendi'ye katılmıştı. Diğer taraftan bu son mezalim iddiaları üzerine Anadolu Ermenileri T.B.M.M.'ne bunları yalanlayan telgraflar çekmişlerdi. Elazığ ve Malatya Ermeni Murahhasası Piskopos Loid, Jowell'in iddialarının tümüyle yalan olup nefretle karşıladığını, adı geçenin Elazığ'da milli hükümet aleyhinde İslam ve Hıristiyan arasına nifak tohumları saçmak istediğini, Ermenilerin hükümet saye-

¹⁵⁹ Yusuf Kemal Tengirşek, a.g.e., s. 254-255.

¹⁶⁰ Amerika Şarkıkarip Heyeti mensuplarından Jowell ve bazı arkadaşlarının Türklük karşıtı faaliyetlerde bulunmaları üzerine, kendileri Türkiye'yi terke davet edilmişlerdi. Bunun üzerine adı geçenler Türkler aleyhinde asılsız iddialar ileri sürmüşler, bu asılsız iftiralara 6 Mayıs 1922 tarihli Times Gazetesi'nde yayımlanmıştı. İleri sürülen iddiaların asılsızlığı örgütün diğer mensuplarınca da ifade edilmişti.

¹⁶¹ Nurettin Gülmez, a.g.e., s. 451.

sinde mesut bir hayat yaşadıklarını, batılı devletlerin yardım perdesi altında çevirdikleri entrikalara alet olacak hiçbir Ermeninin olmadığını, onların kendileri adına söz söyleme hak ve yetkilerinin bulunmadığını ifade ederek şöyle devam etmişti: “*Bu devletler o kadar haksever iseler, yüzyıllardır esaret altında tuttukları milliyetlerin haklarına saygı gösterirler. Milli Hükümetin başarısı için mal ve can olarak her türlü fedakarlığı yapmayı kutsal görev sayar, Jowell’in demecini şiddetle kınarız.*” Yine başta Ermeni papaz olmak üzere Malatya Rum ve Ermenileri adına çekilen telde şöyle deniyordu: “*Aynı vatanda asırlarca saadet hissiyle kardeş olarak yaşadığımız, daha doğrusu yabancıların kışkırtmalarına alet olduğumuz zamana kadar bir peder şefkatiyle himayesinde mesut olduğumuz, en kabahatli günlerimizde bile affa mazhar olduğumuz büyük kalpli Türklerin şu esnada unsurumuza hakaret ve mezalimde buldukları hakkında bir takım iftiralar, milletimizi müttefiklerine oyuncak ederek mahvımıza sebebiyet veren Avrupa hükümetlerinin parmağıyla basına aksettiğini üzüntüyle öğrendik. Biz gayrimüslimler Türk vatandaşlarımızdan hiçbir zulüm ve hakaret görmediğimizi, hiçbir Avrupa kuvvetinden yardım ve merhamet istemediğimizi, kendilerini azınlıkların hamisi ilan edip, küçük milletleri kendi siyasi emellerine kurban eden Avrupa hükümetlerinin bizimle uğraşmamalarını rica ettiğimizi bütün insanlığa ilan ederiz*”¹⁶².

Ermeniler, İstanbul’da Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimi kurulduğunda yakınlaşmak düşüncesiyle patriklerinden Refet Paşa’yı ziyaret ederek bağlılıklarının bildirilmesini istemişler, Zaven Efendi de bu ziyareti gerçekleştirmişti. Bununla beraber Ermeniler Zaven Efendi’nin geçmişini sıcak ilişkiler kurmaya uygun bulmadıklarından, kendisinden istifasını istemişlerdi. Patrik millet kararıyla geldiğini, ancak millet kararıyla gidebileceğini söyleyerek istifa etmeyi reddetti. Bunun üzerine toplantıya çağrılan meclisten istifa kararı çıktı. Fakat 28 üyenin katıldığı mecliste kararın geçerli olabilmesi için 50 üyenin katılımı gerekiyordu. Ancak Zaven Efendi patriklikten çekilmem gerektiği için çekiliyor ve İstanbul’dan gidiyorum şeklinde bir mektup bırakarak Türkiye’den ayrılmıştı.

Büyük Taarruzun ardından Türk Ordusunun İzmir’e yaklaşması kentte bir telaş havası yaratmıştı. Rum-Ermeni işbirliği sarsıntı geçirmekte, İtilaf temsilcileri de artık kendilerine soğuk davranmaktaydı. Rum metropolit Hristostomos Yunan Harbiye Nazırı Teotakis’e cephe gerisindeki köy ve kasabaların yakıldıklarını şikayet edince, nazır bunu aralarında bazı başıbozuk Rumların da bulunduğu Ermeni ve Çerkeslerin yaptığı cevabını vermişti. Ermeni Parsah Vanzart ve Hilmi Efendi bu cevabı kendilerine nakleden metropoliti, Yunanlıların ve Rum-

¹⁶² Recep Karacakaya, a.g.e., s. 286-287.

ların yaptığı fenalıkların sorumluluğunu Ermenilere yükletmekle suçlamışlardı. O sırada orada bulunan Ermeni piskopos da tepkisini şöyle ifade etmişti: “*Torkum namında bir Ermeni çete reisi var. Kaç defa hükümetinize müracaat ettik. Bu adamın hareketlerinin önüne geçiniz, kendisini tevkif ettiriniz dedik. Tevkif ettirmediniz. Kabahat bizde mi? Yoksa sizde mi?*”¹⁶³. Yaklaşan tehlike metropolit ve piskoposu deyim yerindeyse iyi gün dostlarından yardım istemeye sevketti. İngiliz konsolosu metropolit için geldiklerini sorup, “*İzmir için tehlike var, şehri ve ahalisini bir felaketten kurtarmak için yardımınızı ricaya geldik*”. Cevabı üzerine şunları söyledi: “*Yapılan bütün fenalıkların müsebbibi kendiniz olduğunuz halde benim karşıma ne yüzle gelip yardım istiyorsunuz*”. İtalyan konsolosluğunda Ermeni piskoposuna verilen cevap daha çarpıcıydı: “*Piskopos efendi, kilisenizi benzin ve bomba deposu haline getirdiniz. Bir gün bu hareketinizin cezasını çekeceksiniz demektir*”.

Türk Ordusunun İzmir’e girişini konsolos yardımcısı Mr. Hole şöyle rapor etti: “*...Bir Ermeninin önlerine attığı bir bombayla bir subayı ve bazı askerleri yaralandığı zaman bile karşılık vermediler*”¹⁶⁴. İzmir’i kaybedenler onu yakmışlar, ancak bunu da Türklere yüklemeye kalkışmışlardı. Yangınlar Ermeni mahallesinde başladı. Alevler rüzgarın etkisiyle evden eve, mahalleden mahalleye yayıldı. Kısa sürede şehrin büyük kısmı, en önemli kesimi bir şenlik ateşine dönüştü. Avrupa’da bu felaketin sorumluluğunu Türklere yükleyen, bu olayın vahşetini itiraz kabul etmez bir örneği olduğunu ileri süren sesler yükseldi. Bu son iftira makul düşünce karşısında kendiliğinden düşer. Anadolu’yu yakıp yıkanlar kimlerdi? İzmir’i sağlam teslim etmeyeceklerini ilan edenler kimlerdi? Bu soruların cevabı tekrarlanmaya gerek duyulmayacak kadar bellidir. İzmir yangınında burada bulunan Çekoslovak temsilcisi Prag’a bir telgrafla İzmir’in Ermenilerce yakıldığını bildirmiş, ayrıca 15 Eylül’de I. Kolordu Komutanına da aynı ifadeyi tekrarlamıştır. Ellison, Ermenilerin sigortalanmış binaların bedellerini almak için yangını çıkardıklarını, İngiliz Lloyd şirketine hem de savaş zararlarına karşı ev ve mallarını sigorta ettirdiklerini, şirket memurlarının İzmir’e gelerek tespiti başladıklarını, hatta ödeme yaptıklarını, şirketin bu tür sigorta yapmaktan vazgeçtiğini; Yunanlıların da Makedonya ve Batı Trakya’daki baskıları gizlemek için Türklerin İzmir yangınına çıkardıklarını sürekli gündemde tuttuklarını söylemiştir¹⁶⁶.

¹⁶³ Mehmed Asım, Yunan Ordusunun ve Hükümetinin Mesuliyeti, Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, c. II, yay. haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, İstanbul 1981, s. 1004.

¹⁶⁴ Bilal N.Şimşir, İngiliz Belgeleri ile Sakarya’dan İzmir’e (1921-1922) İstanbul 1972, s. 529-530.

¹⁶⁵ J.B.Villalta, a.g.e.,s. 505.

¹⁶⁶ Nurettin Gülmez, a.g.e.,s. 452.

Lozan Barış Konferansı günlerinde Aharonian, Cemiyet-i Akvam'a başvurarak Ermeni yurdu sorununun Lozan'da görüşülmesi için İtilaf Devletlerine baskı yapılmasını istedi. G. Noradunkyan da aynı paralelde çaba gösterdi. Buna karşılık Türk delegasyonu Noradunkyan'a öğütler verdi. Kendisi İsmet Paşa ve Rıza Nur'a "*Benim bütün vücudum Türk nimetiyle vücuda gelmiştir. Yalnız ben değil, babam, babamın babası da böyle. Hep Türk memuru. Bu sebeple Türk'e minnettarım, sadıkım...*" demiş, daha sonra Ermenilerin pek perişan olduklarını, Cebelibereket (Osmaniye) havalisinin yurt olarak verilmesini istemişti. O da olmayınca, son olarak emeklilik maaşı talebinde bulunmuştu¹⁶⁷.

Ermenistan'da çıkan bir Ermeni gazetesinin "*Ermeni Yurdu*" konusunda yaptığı bir yorumda, sorunun 35 yıldır Ermeni Milletini ezip kırdıran Taşnakların maceracılığından başka bir şey olmadığı, Curzon'un Ermeni Yurdu isteğinin¹⁶⁹ Kafkas petrollerini denetim altına alma amacı taşıdığı, Bogos Nubar Paşa'nın da Taşnaklar ve Ermeni burjuvazisinin piyonu olduğu, Ermenilerin kendilerine ait bir yurdu olduğundan artık maceraya girmeyecekleri vurgulanmıştı¹⁷⁰.

Lozan Konferansı'nın toplandığı günlerde Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında önemli bir gelişme de 28 Eylül 1919'da kurulmuş olan "Karabetyan Mezunları Cemiyeti" nin, 24 Aralık 1922'de "*Türk-Ermeni Teali Cemiyeti*" ne dönüştürülmüş olmasıydı¹⁷¹. Cemiyetin kurucuları Karabetyan Sultanisi eski mezunlarından Ömer Aziz ve Nubar Tozan Beylerdi. Cemiyetin asıl kuruluşunu sağlayan Karabetyan Sultanisi kurucusu ve müdürü Bedros Zeki Beyefendi idi. Kendisi cemiyet nizamnamesinin 2. maddesinde uzun yıllardanberi Türk-Ermeni unsurları arasında samimi ilişkilerin kurulmasına ve yaşatılmasına ömrünü adanmış, T.B.M.M. Hükümeti'ne gerçek Türk Ermenileri yetiştirmeyi başarmış bir kişi olarak tanıtılmıştı. Cemiyet Lozan Konferansı günlerinde Türkiye Ermenileri adına İsmet Paşa'nın yetkili olduğunu açıklamıştı. Yine cemiyetin yönetim kurulu üyelerinden Mihran Boyacıyan konferansta Meis konusunun tartışıldığı

¹⁶⁷ Hayat ve Hatıratım 2, Rıza Nur-İnönü Kavgası, yay. haz. Abdurrahman Dilipak, İstanbul 1992, s. 283-284.

¹⁶⁸ İsmet Paşa, Lozan'da L. Curzon'un "*Bu koca memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu?*" sorusuna "*Memleketleri Türkiye'den çok büyük olan memleketler vardır...*" cevabını vermişti.

¹⁶⁹ Türkiye de Lozan'da, Ermenistan adını taşıyan bir devletin olduğunu, bu devletin bağımsızlığını tanıdığını, komşuluk ilişkilerini sürdürdüğü bu devletle bir barış antlaşması yaptığını hatırlatmıştı.

¹⁷⁰ Nurettin Gülmez, a.g.e., s. 452.

¹⁶⁹ Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, İstanbul 1339-1341, s. 3.

günlerde “*Meis Adası Türkiye’den Ayrılamaz*” başlıklı bir makale yayımlamıştı¹⁷².

2 Temmuz 1938’de Türkiye Ermeni Patriği Mesrop Maroyan İçişleri Bakanlığı ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine başvurarak Hatay’daki Ermenilerden Türkler aleyhine çalışanları uyarmak amacıyla iki rahip göndermek için izin istedi¹⁷³.

1945 San Fransisko Konferansında Ermeni Milli Komitesi Türkiye’deki Ermenilerin Rusya’ya nakledilmelerini isteyen bir muhtıra verdi. Sebep, Türklerin Ermenileri yoketmesini önlemektir! Yine Londra’da toplanan Beşler Konseyine gönderilen bir mesajla Kars ve Ardahan’ın Sovyet Ermenistanı’na ilhakı, Türkiye’den kovulmuş 1.500.000 Ermeni’ye yurt sağlanması istendi. Konferans çalışmaları sırasında Türk delegasyonu bazı akşam yemeklerini Mardikyan adlı bir Ermeninin Ömer Hayyam adını verdiği lokantasında yemişlerdi. Mardikyan konferans sonrasında bir Ermeni dergisine verdiği demeçte Türkler hakkında ateş püskürmüştü, “*Kaç defa aklımdan geçti, lokantama gelen bu Ermeni düşmanlarının yemeğine zehir atayım, hepsini cehenneme göndereyim. Sonra Amerika Hükümetinin misafirleri olduklarını düşünerek bu fikrimden caydım*” demişti¹⁷⁴.

1948’lerde Türkiye-Amerika askeri yardım sözleşmesi çerçevesinde Türkiye’ye gelen General Oliver dönüşünde, yıllardanberi Türkiye’ye yüklenen Ermeni olayının gerçekte Ermenilerin doğudaki Türk halkına karşı giriştikleri kitlesel kıyımından kaynaklandığını söyledi. Ermeniler kendilerini şaşırtan bu sözleri yeni başlayan Türk-Amerikan dostluğunun beklemedikleri bir sonucu olarak değerlendirdiler. General Oliver’in bu sözleri bir ölçüde etkili de oldu. Örneğin Newyork’ta Ermeni sorunu üzerine verilen bir konferansta Türkler aleyhinde iddiaların sıralanması üzerine bir izleyici Oliver’in sözlerini hatırlatınca, konferansçı Ermeni bunların uydurma olduğunu iddia etti. Bu sırada bir diğer izleyici de müdahalede bulunarak 1915 olayları sırasında Robert College’de öğretmenlik yaptığını, olayları tarafsız bir gözle incelediğinde konferansçının aksi bir kanıya vardığını söyledi. Bu durum karşısında dinleyiciler hiddetlenerek aldatılmak istemediklerini ifade etmişler ve konuşmacıyı kürsüden inmeye zorlamışlardı¹⁷⁵.

¹⁷² Bu konuda bkz. Sabahattin Özel, “Meis Adası ve Başlangıcından Günümüze Meis Sorunu”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sayı: 345, Ankara 1995.

¹⁷³ Yusuf Sarıay, “Atatürk’ün Hatay Politikası-II-(1938-1939)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XII, sayı: 35, Ankara 1996, s. 413.

¹⁷⁴ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, c.I, Ankara 1987, s. 152-153.

¹⁷⁵ A.g.e., c. II, I. kısım, 2.baskı, Ankara 1992, s. 55-56.

1949 yılında Amerika'da bir grup Ermeni o sırada Türkiye'ye dönmek üzere olan Feridun Cemal Erkin'e başvurarak Türklerle Ermeniler arasında ihtilafın sürdüğünü, sorunun kökünden halledilmesini hararetle istediklerini, anlaşmazlığın temelinde Türkiye'den ayrılmış Ermenilerin yurt hasretinin yattığını, birçok Ermeninin "*ah ölmeden Emirgan'da ağaç altında bir kahve içmek nasip olacak mı*" diye içlerini çektiklerini, kendilerine İstanbul'u ziyaret için vize verildiği takdirde sorunun çözüleceğini bildirmişlerdi. Grubun başındaki Henry Lemonciyan Bakırköy'den çocukluk arkadaşıydı. Ailece pasaport alarak Türkiye'den ayrılmışlardı. F. Cemal Erkin Türkiye aleyhindeki fesatlara son vermele ri koşuluyla konuyla ilgileneceği sözünü verdi. Türkiye'ye döndüğünde Ermenilerin 2-4 aylık vizeler alabilmelerine imkan sağlayan bir düzenlemenin gerçekleşmesini sağladı. Ancak Washington'a döndüğünde Lemonciyan kendisine mahcubiyetini itiraf etti. Anlattığına göre konuyu ilettiği Ermeni cemaati bunun Boston'da genel bir kongrede tartışılması gerektiğini söylemişlerdi. Sonuçta kongrede aşırıların kışkırtmaları nedeniyle Ermeni sorununun kendilerini tatmin edecek bir çözüme kavuşturulmaması halinde Türkiye aleyhindeki faaliyetlerden hiçbir zaman vazgeçilmemesi kararlaştırılmıştı¹⁷⁶.

1954 yılında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Amerika gezisinde Mardikyan'ın Ömer Hayyam lokantası da programda yer alıyordu. Feridun Cemal Erkin Cumhurbaşkanına Mardikyan'ın geçmişteki sözlerini hatırlatınca, Bayar A.B.D. Cumhurbaşkanı'nın programına uymak durumunda olduğunu belirtti. Mardikyan da geçmişteki sözlerinin üzerinde durmaya neden olmadığını bildirdi. Gezi boyunca Celal Bayar'ın peşinden ayrılmadı. Hatta işi bir portresini istemeye kadar vardırıarak, almayı da başardı¹⁷⁷. Newyork'ta 80 civarında özel bir Ermeni grubu F. Cemal Erkin aracılığıyla Celal Bayar'ı çaya davet ettiler. Başlarında Henry Lemonciyan ve kürk tüccarı Kuyumcuyan bulunuyorlardı. Astoria otelindeki davette Lemonciyan, Celal Bayar'a hitaben nefis bir sadakat söylevi verdi. Bayar da kendisine mukabil bir konuşmayla cevap verdi. Ermeniler bu törenin ardından "*Türkiye'ye Sadık Ermeniler*" adıyla bir dernek kurdular ve salonlarına Bayar'dan aldıkları büyük bir portreyi astılar¹⁷⁸. Celal Bayar'ın gezisini izleyen Ahmet Emin Yalman söylevin Onnik Hepshen tarafından verildiğini kaydetmekte ve söylev metnini de şöyle vermektedir: "*Davetimizi kabul buyduğunuzdan dolayı en derin teşekkürlerimizi candan arz eyeriz. Yurdumuz-*

¹⁷⁶ A.g.e., s. 87-88.

¹⁷⁷ A.g.e., c. II, 2. kısım, 2 baskı, Ankara, s. 451-452.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 458.

dan uzak, fakat sıkı bağlarla bağlı olan bu cemaat-sizleri aramızda görerek sevinç ve iftihar duymaktadır. Demokrat Parti'nin tarafınızdan kurulmuş olmasını bir tesadüf eseri değil, demokrat ruhlu bir devlet adamının bu yoldaki mücadelelerinin tabii ve başarılı bir semeresi telakki etmek doğru olur. Demokrat Parti'yi kurarak büyük Atatürk'ün yarı kalmış bir arzusunu da yerine getirerek aziz ruhunu şad ettiğinize şüphe yoktur. Demokrat Parti esasen dev adımlarla büyüyen Türkiye'nin daha büyük hamleler başarmasına imkan vermiştir. Türk Milleti'nin bu kadar az bir zamanda tasavvurun fevkinde başarılar elde etmesi ancak olgun ve tecrübeli bir milletin verebileceği semeredir. Aramızdan bir çoğumuz yurdumuzun geçirdiği üç siyasi rejimini yaşamış ve görmüş insanlardır. Bu devirlerin en sonu 19 Mayıs 1919'da başlar ve belki de yalnız Türkler için değil, dünya çapında yeni bir devir olduğunu bir gün tarih anlatacaktır. Büyük Atatürk düşmanı yendikten sonra Sezar hayatını sürmeyi reddetti ve milletin olgunluğuna güvenerek birbirini takip eden inkılap hamlelerini başardı. Atatürk beşeriyetin en büyük düşmanını, kini de yenmiştir. Zaferden birkaç sene sonra hasmı bulunan millete elini uzatmıştır. İşte bu hareketin dünyaya örnek olması gerekir. Realitelere uyararak kinin artık XX. asırda modası geçmiş ruhi bir hastalık olduğunu anlama zamanı çoktan gelmiş geçmiştir. Her bakımdan hayırlı olan işbu seyahatinizi sıhhat ve selamete bitirerek yurdunuza kavuşmanızı candan temenni ederiz" 179.

1981 yılında Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi Arman Manukyan bir açık oturumda, Türkiye'nin yurt dışındaki diplomatlarına yönelik terörün toprak veya hınc arzusuna dayandığına ilişkin bir neden göremediğini, fakat artık uluslararası terörün bir bilim ve uluslararası enstitü haline geldiğini, terör baskısıyla huzurun kaçırılıp bazı ekonomik çıkarlar sağlanabildiğini söylemiş; terörün ardında Rusya'nın veya bilinemeyen bazı güçlerin olabileceği görüşünü taşıdığını ifade etmişti¹⁸⁰. Yine Türkiye Ermenilerinin durumuna ve bazı sorunlarına ilişkin şunları söylemişti: Türkiye'de yaşayan bütün Ermeniler kendi ülkelerine ve vatanlarına son derece sadıktırlar. Cumhuriyetten bu yana siyaset ve diğer alanlarda kendi vatanı aleyhinde hareket eden bir Ermeni vatandaşı çıkmamıştır. Ayrıcalıksız bütün vatandaşlık haklarından yararlanırlar. Siyasetten ticarete, bilimden kültüre kadar en büyük serbestlik içindedirler. Son derece müreffeh bir hayat sürerler. Çalışkan ve sadık bir toplumdurlar. Her toplumun sorunları olduğu gibi, onların halledilmesi güç olmayan sorunları vardır.

179 Ahmet Emin Yalman'ın Newyork'tan gönderdiği 27 Şubat tarihli haber metni için bkz. Vatan Gazetesi, 28 Şubat 1954.

180 Tercüman Gazetesi, 12 Ekim 1981.

Türkiye’de yaklaşık 33 kilise, bir hayli Ermeni hastanesi, 28 civarında ilk, orta ve lise düzeyinde okulları bulunmaktadır. Bu okullara bağlı cemiyetler, kiliselerin kendi koro heyetleri ve bağlı birlikleri mevcuttur. Siyasi nitelikte olmayan bu heyetler 1964 yılına kadar mütevellî heyetlerince yönetiliyordu. Bu heyetler her hususta yetkiye, mensubu oldukları teşkilat adına resmi temaslarda bulunmaya, mal alıp satmaya yetkiliydiler. 1964’te bu durum değişerek mütevellî heyetler yönetim kurullarına dönüştürüldüler. İkincisi evkaf ve vakıf emlakı tapularıyla ilgilidir. 1936 yılında beyannameler verilerek, bu beyannamelerle tapu tescilleri yapılmıştır. 1936’dan sonra alınan tapular ise tapuya transfer edilememektedirler. Bu durum Ermeni cemaatine bağlı kilise ve hastanelerin mal alıp satmalarında zorluklar yaratmaktadır. Dolayısıyla bazı Ermeniler bağış yapmaktan çekinmekte, malları satıp parasını kilise veya hastanelere vermek istememektedirler. Akademik dalda da, okullarla ilgili ufak tefek bazı sorunlar olmaktadır. Ermeni cemaatine bağlı okullara yabancı yerlerden gelen Ermenilerin kabul edilmeleri bir hayli formaliteye bağlıdır. Bir de müdür atamaları biraz uzamakta, Ermenice derslerin öğretmen atamaları da incelemeler nedeniyle biraz zaman almaktadır. Bir de Anadolu’da vaktiyle nüfus kağıtlarında islam yazılmış olanların çocukları İstanbul’da Ermeni okullarına girememektedirler. Ancak bunların sayısı azdır. Yine öğrencilerin kendi çevrelerindeki okullara gitme mecburiyetleri bazı güçlükler doğurmakta, bu konu daha çok yoksul aileler için sorun oluşturmaktadır.

Manukyan daha sonra Türkiye Ermenileriyle, diğer ülkelerdeki Ermenilerin durumlarının mukayeselerine ilişkin şunları belirtmiştir: Amerika’daki Ermeni okulu sayısı Türkiye’dekinden azdır. Çünkü orada herşey Amerikanlaşmıştır. Hatta İstanbul’dan gidenler oradakilerle “*niye dilinizi, dininizi çocuklarınıza öğretmiyorsunuz*” diye tartışmaktadırlar. Amerika’daki Agop’un oğlu Ermenice bilmediği gibi, ismi de “John” dur. Neden böyle olduğunu sorduğunuz zaman, “*buranın ortamı müsait değil*” cevabını vermektedirler. Manukyan’ın vurguladığı önemli bir nokta da Türkiye’de yaşayan Ermenilerin kendilerini Türklerden farklı görmedikleri, dolayısıyla Ermeni terörünün en çok onlar üzerinde baskı ve üzüntü yarattığı, arkadaşlarının yüzüne bakmamak gibi bir tedirginliğe yolaçtığı gerçeğidir.

1982 yılında Fransa’da Aix en Provence kentindeki Max Kilimciyan davasında sanık avukatlarının dinlenmelerini istedikleri üç profesörden Jean Marie Carzou, Osmanlı Devleti’nde Ermenilere karşı hareketlerin 1870’lerde başladığını, Ermenilerin o zaman bazı reformlar istemeleri yüzünden sempatilerini kay-

bedip aşamalı olarak sindirme hareketlerine maruz kaldıklarını, 1915 olaylarının başlangıcını o zamanlarda aramak gerektiğini ileri sürdü¹⁸¹. Yves Ternon ise, XIX yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ılımlı davrandığını, durumun İttihatçılarla değiştiğini, 1908'den sonra iktidara gelmeleriyle Pantürkizmi benimseyerek Ermenilere karşı sertleştiklerini, 1915 olaylarının bunun sonucu olduğunu, 600.000 Ermeninin sürgün sırasında öldürüldüğünü, 600.000 bininin de sürgün koşullarından öldüğünün sanıldığını belirtti. Ermeni asıllı Libaridyen hem İttihatçılar öncesi Osmanlı politikasını, hem İttihatçıları, hem de cumhuriyet hükümetlerini suçladı. Türkiye'de Ermenilere baskı yapıldığını, Türk ders kitaplarında Ermenilerin düşman gibi gösterildiklerini ifade etti. 1985'te Paris'te Orly davasında Türk uzman tanıkların dinlenmesi Fransız basınında ve televizyonlarında geniş yankılar yaptı. Le Figaro Gazetesi özellikle Profesör Dr. Mümtaz Soysal'ın savunmasından etkilendi Karşı tarih görüşünün Ermeni iddialarını yalanlayacak argümanlarının hiç de eksik olmadığı sonucuna vardı¹⁸².

Amerikalı tarihçi Bernard Lewis, Le Monde'un 19 Kasım 1993 tarihli sayısında öncelikle soykırım iddiasını tarihin Ermeniler tarafından yapılan yorumu olarak değerlendirdikten sonra olayların içyüzünü şöyle açıkladı: Rusların Türkiye'de ilerlemeleri ve bölgede Kafkasya'dan gelen Ruslara sempati besleyen Osmanlı aleyhtarı bir toplumun varlığı dolayısıyla, Türkler için bir Ermeni sorunu mevcut idi. Ayrıca, Ermenilerin kahramanca faaliyetlerinden övgü ile söz ettikleri Ermeni çeteleri de mevcut idi ve Türkler de muhakkak ki savaş sırasında güvenliğin korunmasına ilişkin sorunlarla karşı karşıya idiler. Yabancı işgalinin tehdit ettiği bir bölgede kendisinden şüphe duyulan bir topluma karşı cezai ve önleyici tedbirler almak, Türklerin ana sorununu oluşturuyordu. Ermeniler için ise amaç, ülkelerinin kurtuluşunu sağlamak idi. Fakat iki taraf da tenkilin coğrafi açıdan sınırlı kaldığında mutabakat halindedirler. Örneğin bu tenkil hareketinden Osmanlı İmparatorluğunun başka bölgelerinde yaşayan Ermeniler etkilenmediler. Çok kötü şeylerin vuku bulduğundan çok sayıda Ermeninin ve de Türkün hayatını kaybettiğinden hiç kimse şüphe etmemektedir. Fakat olayların oluş şekli ve bundan zarar görenlerin adedi kesin olarak asla bilinemeyecektir. Çok kısa zaman önce ve dünyanın gözleri önünde cereyan eden Lübnan savaşına ilişkin olay ve sorumlulukların ortaya çıkarılmasında karşılaşılan güçlükleri hatırlayın. Yüz binlerce Ermeni Suriye'ye doğru tehcirleri sırasında açlıktan ve soğuktan ölmüşlerdir. Fakat soykırımdan söz etmek için, Ermeni Milletini sistem-

¹⁸¹ Altan Öymen, "Ermeni Dosyası-2", Milliyet Gazetesi, 13 Haziran 1998

¹⁸² Altan Öymen, a.g.d.-3, Milliyet, 14 Haziran

li şekilde yok etmeye yönelik kasıtlı bir politikanın, bir kararın varlığı gereklidir. Bu, çok şüphelidir. Türk belgeleri, yok etme değil, tehcir amacı güdüldüğünü ispatlamaktadırlar¹⁸³.

B. Lewis'in bu açıklamaları Fransa'daki Ermenileri ayağa kaldırdı. Batılı, üstelik Amerikalı bir bilim adamı nasıl böyle konuşabilirdi. 30 kişinin imzasını taşıyan "*Buna soykırım derler*" başlıklı bir metni Le Monde'a gönderdiler. Metin 27 Kasım 1993 tarihli sayıda yayımlandı. B. Lewis bunun üzerine bir ek açıklama da bulundu ve açıklama yine Le Monde'un 1 Ocak 1994 tarihli sayısında yayımlandı. Açıklama iddiaları madde madde cevaplıyordu:

1- Ermenileri doğrudan hedef alan bir kin kampanyası mevcut olmadığı gibi Avrupa'daki Yahudi aleyhtarlığına benzer bir şeytanlaştırma da söz konusu değildir.

2- Ermenilerin tehciri geniş kitleleri ilgilendirmiş olsa bile tüm Ermenileri kapsamamış ve özellikle İstanbul ve İzmir gibi iki büyük şehirde uygulanmamıştır.

3- Türklerin Ermenilere karşı giriştikleri hareketler nispeten olmakla birlikte, sebepsiz değildi. Osmanlı'nın doğu eyaletlerindeki Rus taarruzundan duyduğu korku, birçok Ermeninin Rusları Türk idaresine son verecek kurtarıcılar olarak gördüğünün bilinmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen Ermeni ihtilalci hareketlerinin su yüzüne çıkması: bütün bunlar, imparatorluğun gittikçe ümitsizleşen durumunun ve savaş sırasında görülen alışılmış sinirliliğin etkisiyle bir endişe ve şüphe havasının yaratılmasına yardımcı olmuştur. Ruslar, Ermeni gönüllülerden kurulu dört birliği 1914'te, üç birliği 1915'te oluşturmuşlardır. Bu birliklerde, bazıları kamuoyunun çok yakından tanıdığı kişiler olmak üzere bir çok Osmanlı Ermenisi bulunuyordu.

4- Tehcir, Osmanlı İmparatorluğunda asırlardan beri cinai, stratejik ya da diğer nedenlerle uygulanıyordu. Osmanlı tehcirleri sadece ve doğrudan Ermenilere yönelik değildi. İşte bir örnek: Van şehrinin Osmanlı valisi gelişmekte olan Rus taarruzu ve şehrin pek yakında Rusların eline düşmesi tehlikesi karşısında, Müslüman ahaliyi Rus egemenliğine bırakmaktansa vasıta ve yiyecek sağlamaksızın yollara dökerek Van'ı acilen boşaltma kararı almıştır. Bu Müslümanlardan pek azı söz konusu "*dostane tehcir*" sonunda hayatta kalabilmiştir.

¹⁸³ H. Fahir Alaçam, "Ermeni Soykırımı İddiası Çürütülüyor", Milliyet Gazetesi, 5 Mart 1994.

5- Ermenilerin çektikleri acıların feci bir insanlık trajedisi teşkil ettiğinde ve mezalime uğrayan Yahudiler (*Holocauste*) gibi Ermenilerin de bu acıları hafızalarında hala yaşattıklarında şüphe yoktur. Ermenilerin büyük bir bölümü, açlıktan, hastalıktan, refakatsizlikten ve de soğuktan “*zira tehcir olayı kış ayları boyunca da sürmüştür*” hayatlarını kaybetmişlerdir. Amerikan misyonerlerinin, gönüllü Ermeni birliklerinin eline düşen Van bölgesinin Müslüman ahalisinin akıbeti hakkında tehcirden önce gönderdikleri raporlarda da işaret ettikleri gibi, diğer tarafın da çok feci mezalim hareketlerine giriştiği kuşkusuzdur.

Bununla beraber bu olaylar gerçek hedeflere ulaşmak amacıyla eşit olmayan şartlar içinde yapılan bir savaşın ve Rus işgalcilere yardıma hazır olmakla birlikte her türlü imkandan yoksun Ermeni ahalisine karşı Türklerin duydukları şüphesiz çok mübalağa edilmiş, fakat tamamen yersiz olmayan bir endişenin çerçevelendiği koşullar açısından değerlendirilmelidir. İstanbul’daki Genç-Türkler hükümeti bu sorunu sık sık kullanılmış eski bir metotla, yani tehcir yoluyla çözümleme kararı almıştır. Tehcire tabi tutulanlar, Anadolu’daki savaşın zor şartlarını, sağlam erkeklerin tümünün orduda görevli olmaları dolayısıyla refakatçilerin görevlerini yapamayacak durumda bulunmalarının ve fırsattan yararlanan haydutların ve diğerlerinin giriştikleri çapulculuk hareketlerinin ağırlaştırdığı acılar çekmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı hükümetinin Ermeni Milletini yok etmeyi amaçlayan bir kararının ya da planının mevcudiyetine ilişkin ciddi hiçbir delil ve belge mevcut değildir¹⁸⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında makalemizin ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri, İstanbul Ermenilerinin İstanbullu olabileme, bir patrikhaneye sahip olma olanaklarına Türkler sayesinde kavuştukları gerçeğidir. Yine dilleri ve dinleri farklı iki milletin tarihte bir diğer örneğine pek rastlanmayacak şekilde yüzyıllarca içiçe uyum içinde yaşadıkları, inançları dışında her şeyleriyle ortak bir yaşamı paylaştıkları anlaşılmaktadır. Bunun herhangi bir baskı ve zorlama olmaksızın kendiliğinden oluşması, bu birlikteliği daha da anlamlı kılmaktadır. İki millet arasındaki bu kaynaşma, Türklerin gözünde Ermenileri bir güven unsuru haline getirmiş, böylece Ermeniler çok ayrıcalıklı bir azınlık statüsü elde etmişlerdir. Nitekim bu husus Meclis-i Mebusan’da

¹⁸⁴ H. Fahir Alaçam, a.g.m., Milliyet, 6 Mart 1994.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı münasebetiyle söz alan Ermeni mebusları tarafından da vurgulanmıştır. Hatta bir Ermeni mebus, Ermenilerin bazı konularda Müslümanlardan da daha çok rahat ettiklerini itiraf etmekten geri kalmamıştır.

Ermeni sorununa gelince, sorunun Osmanlı Ermenilerinin iç dinamiklerinden çok, emperyalist devletlerin çıkar hesaplarından kaynaklandığı gerek Ermeniler, gerekse sorunu yaratan emperyalist devletlerin diplomat ve politikacılarınınca da dile getirilmiştir. Bu konudaki sonuçlardan biri de emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna yönelik emellerinde Ermeni sorununu bir müdahale gerekçesi olarak kullanmaları, bu yöndeki müdahale ve baskıların Ermenileri akıl almaz boyutlarda yüreklendirdiği, hiçbir gerçeklik payı bulunmayan hayallere sevkettiği olgusudur. Bir Ermeni mebusun Meclis-i Mebusan'da ihtilalci Ermeni komitecilerinin ve Ermeni örgütlerinin eylemlerini yiğitlik olarak nitelendirip alkışlayabilmesi, hatta II.Meşrutiyet'i onların eseri olarak sayması bu cür'etin boyutlarına ışık tutmaktadır. Bu tutumun Türklerin bir zamanların en sadık tebaası olan Ermenilere olan bakış açılarını değiştirdiği, onlara duydukları güveni sarstığı açıktır. Bununla beraber makalemizden çıkarılabilecek bir diğer sonuç da, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hükümeti'nin başta Ermeniler olmak üzere muhtelif unsurlara yönelik tehciri bu konudaki iddiaların aksine, olabildiğince insani boyutlar çerçevesinde uyguladığı gerçeğidir. Biz bu görüşümüze doğrulamak için Hükümetin üstelik savaş koşullarında tehcir kanununun gereğini yerine getirmeyen bir valisinin sadece görev yerini değiştirdiğini, aynı valisinin yeni görevine başlama şartı olarak ileri sürdüğü Konya Ermenilerinin tehcir edilmeyecekleri sözünü verdiğini, nitekim valinin buna dayanarak başlatılmış olan tehciri durdurup istasyonlara sevk edilmiş Ermenileri tekrar evlerine gönderdiğini, diğer yerlerden kendi vilayetine sevk edilmiş Ermenilere muhacirin ödeneğinden yevmiye verilmesini sağladığını hatırlatmakla yetineceğiz. Eğer iddia edildiği gibi Osmanlı Hükümeti'nin bir katliam yapmak gibi plan ve düşüncesi olsaydı, tehcir yasasına karşı koyan bu valisini şiddetle cezalandırması gerekirdi.

Buna karşın günümüzde batıda katliam veya soykırım iddialarının genelde kabul görmesinin nedenlerine gelince, öncelikle iddia sahiplerinin Osmanlı Devleti'yle savaş halinde, bir azınlığın sırtından en büyük yararı sağlamak uğruna her fırsatta Ermenilere bile bile olmayacak vaatlerde bulunup onları kışkırtan düşman devletler oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla savaş sırasındaki konumları gereği bu tür iddiaları ortaya atmış olmaları fazla yadırganmamalı, bu gün de olduğu gibi siyasal amaçlı olarak değerlendirilmelidir. Asıl yadırganması gereken aynı devletlerin bu konuda hüküm verme hakkını tarihe bırakmaları gerekirken kendilerinde görmeleridir. Esasen katliam veya soykırım

iddiaları da hemen aynı ülkelerde benimsenmiş görünmektedir. Bunda gerek yıllardır sistemli bir şekilde sürdürülen tek taraflı bir propagandanın, gerekse en azından İstanbul'un fethine kadar uzanan tarihsel bir kompleksin yarattığı barbar Türk masalının da önemli etkenler oldukları söylenebilir. Bunların yanısıra Türkiye'nin de uzun süre tanıtım ve karşı propaganda faaliyetlerinde etkin olmayışı da bir diğer etkindir. Bütün bunlara karşın, makalemizin de ana temasını oluşturduğu üzere batıda bir çok haksever insanın bu tek taraflı soykırım iddialarına karşı çıkmaları gelecek için insanlık ve bilim adına umut vericidir. Madalyonun diğer yüzü de ortaya konulabildiği ölçüde gerçeğe ulaşılacağından kuşku duymuyoruz. Gerçeğin de herkesin lehine olacağına yürekten inanıyoruz.

Ermeni sorunu konusunda makalemizden çıkarılabilecek bir sonuç da katliam iddialarının Türkiye'nin zayıf görüldüğü zor günlerinde ortaya atıldıkları, hatta iddiaların dozunun da güç faktörüyle çok yakından ilintili olduğu hususudur. Örneğin Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebusların Mondros Mütarekesi sonrasında, özellikle İtilaf güçlerinin İstanbul'a gelişleriyle bu yönde aşırı mübalağa edilmiş iddialar ileri sürdüklerini, sadece Ermeni kayıplarını, acılarını dile getirdiklerini görmekteyiz. Burada dikkate değer bir nokta da Ermeni mebusların kendilerine Türklerin kayıpları, onların çektikleri acılar hatırlatıldığında bunu reddetmemeleri, ancak Türkleri savunmanın kendi görevleri olmadığını ileri sürmeleridir. Ayrıca Ermeni mebuslar işgal konjonktüründe bile olsa, Türklerle karşı besledikleri iyi duyguları, onlardan gördükleri iyilikleri ifade etmekten, yine gelecekte birlikte yaşama iradelerini dile getirmekten geri kalmamışlardır. Buna karşılık günümüzde batıda Türklerin kayıplarını, onların acılarını görmezlikten gelen bir insanlık ayıbının sürdürüldüğü yadsınamaz bir gerçektir. Biz her Türk'ün Birinci Dünya Savaşı'nda yitirdiği şehitleri için duyduğu üzüntüyü, aynen emperyalist politikalara ve savaş koşullarına kurban giden günahsız Ermeniler için de duyduğuna inanıyor, bunu insan olmanın bir gereği sayıyoruz.

Günümüzde Ermeni sorunu geçmişte batılı devletlerin Ermenileri kullanma politikası yerine, Ermenilerin batılı devletleri kullanma politikasına dönüşmüş görünse de, bu görüntü yanıltıcıdır. Süreç yine Ermeniler aleyhine işleme devam etmektedir. Çünkü güçlü-güçsüz ilişkilerinde daima güçlünün kazanması, güçsüzün ise kaybetmesi şaşmayan bir kuraldır. Dolayısıyla bugün de batılı devletlerin gözünde soykırım iddiaları insani olmaktan çok, iç politikalarında oy kaygılarına dönük bir söylem, dış politikalarında ise Türkiye'ye karşı gerektiğince kullanabilecekleri siyasi bir koz anlamı taşımaktadır. Her şeyden önce bu devletler ortaya attıkları soykırım iftirasına inanmış olsaydılar, herhalde Milli Mücadele yıllarında Türkiye toprakları üzerinde bir Ermenistan kurmaya kalkışmazlardı.

ÖZET

Makalemizde İstanbul'un fethinden yakın döneme kadar Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda fetihden 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşına, ardından sorunun başlangıcından I. Dünya Savaşına kadar olan dönem ele alınmıştır. Daha sonra Tehcir uygulamasına ilişkin değerlendirmeler ve mütareke dönemine yer verilmiştir. Nihayet lozan'dan günümüze konuya ilişkin görüşler sıralanmıştır. Bu konuda Ermenilerin ve yabancıların tanıklıkları, değerlendirmeleri esas alınmıştır. Bundan amacımız konuya nesnel bir açıdan bakabilmek ve böylece bilimsel sonuçlara ulaşabilmektir. Yine aynı konuda daha önce yazdıklarımızın yinelenmemesine özen gösterilmiştir. Makalenin son kısmında ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir.

SUMMARY

This article focused on Turco-Armenian relations and the Armenian question from the conquest of Istanbul on near history. The article covers the development related to the issue from Conquest of Istanbul to the Ruso-Ottoman War of 1877-78, than from the beginning of the "Armenian Question" to the I. World War. Evaluations on the deportation of Armenians and armistice period also analyzed. Finally debates on the issue from the Lousanne Treaty to the present date re-evaluated. The study based on memoirs and the evaluations of the Armenians and foreigners. This method is chosen to make the research more objective in order to reach scientific results. Also it is tried not to repeat the points written by the author before. In the last part author exposed his conclusions.